

4. Läspraktiker

SÅ HÄR TACKAR EN MANLIG läsare Selma Lagerlöf för *Kejsarn av Portugallien* (1914): ”Jag kan blott ej förstå hur man kan skriva något som så direkt gå till hjärtat. Förut tyckte jag att Gösta Berlings saga var likt en bibel, den man alltid kunde läsa, hur ofta som helst, men nu finns det en bok till.”⁴⁵⁷ Tydligare kan nästan inte ämnet för Rita Felskis studie *Hooked. Art and Attachments* (2020) illustreras. *Hooked* handlar om att bli såväl känslomässigt drabbad och (be)rörd av som bunden till olika konstnärliga artefakter.⁴⁵⁸ De läsarbrev som explicit förhåller sig till Selma Lagerlöfs texter beskriver regelmässigt sådana reaktioner och det här kapitlet handlar om brev som uttryckligen tar upp läsning: om hur brevskrivarna har använt Lagerlöfs verk och vad de betyder för dem.

I en akademisk kontext är en stark emotionell anknytning till litterära verk ännu någonting fult, skriver Felski. Den tillskrivs naiva lekmanaläsare och relateras till populärkulturen. Med hänvisning till kulturteoretiker som Sara Ahmed och Lauren Berlant hävdar hon att det verkligt naiva dock är att förneka sin känslöanknytning. Alla människor är emotionellt bundna till saker. Vi knyter hela tiden optimistiskt an till dem, ibland för starkt, stundom rent av skadligt, samtidigt stöter vi bort annat. Människor är med andra ord ofrånkomligt i ständig rörelse mot och från skilda fenomen.⁴⁵⁹

Ändå finns det inte någon på förhand given mening att ”haka på”, eller hålla på avstånd, i ett litterärt verk. Det som erbjuds är ett antal meningsmöjligheter som kan förverkligas, hävdar Anders Palm. Han har myntat begreppet ”arteakt”, vilket till skillnad från termen ”artefakt” – ett statiskt objekt – pekar mot dikten som något dynamiskt. Det litterära verket är enligt Palm alltid i

tillblivelse och för att bli till krävs en individuell tolkningsaktivitet.⁴⁶⁰ Detta innebär att texten gör någonting med läsaren, den kräver en handling för att existera och den reser, som filosofen Emmanuel Levinas skriver, anspråk.⁴⁶¹

Både anknytningar till konstverket och arteakt-begreppet är bra utgångspunkter för att diskutera de variationsrika intryck av Lagerlöfs texter som manifesteras i läsarnas brev. Nedan ringas de in av termen ”läspraktiker” som vi skrev om i inledningen och som även omfattar frågor om verkens användning: om hur, var, när och varför läsarna läser.⁴⁶² Också vem som läser (genus, klass, ålder) och betydelsen av verkens materialitet hör dit.⁴⁶³

Begreppet läspraktik används för att ringa in läsning som en vardaglig handling, situerad i tid och rum. Sådana vardagliga läspraktiker har alltså ofta konstruerats som en motsats till litteraturvetenskapens tolkningsteoretiska ingångar eftersom de ansetts för naiva och känslomässiga. Vetenskapliga läspraktiker har istället förknippats med ett distanserat förhållningssätt och en förmåga att finna textens mening bortom den konkreta och manifesta betydelsen. Inom den så kallade postkritiken finns idag ett förnyat intresse för mer vardagliga sätt att läsa. Förutom Felski som redan diskuterats, har exempelvis Elizabeth S. Anker, Toril Moi och Amanda Anderson argumenterat för värdet av perspektiv som igenkänning/identifikation, emotioner och inriktning på karaktärerna när vi diskuterar läsning.⁴⁶⁴ Postkritiken grundar dock rätt sparsamt sina idéer på empirisk forskning om läsare – den är inte sociologisk eller etnografisk – med följd att situeringen av de vardagliga praktiker de föreslår kan vara något oklar.⁴⁶⁵ Vi kommer i det följande att ta utgångspunkt i några av de läspraktiker som postkritiken föreslår och undersöka hur läsarbrevet förhåller sig till dem.⁴⁶⁶

Kapitlet inleds dock med en kort diskussion av läsforskning. Varför ska vi egentligen skriva om allmänhetens läspraktiker? Och vad spelar, från ett litteraturvetenskapligt håll, vardagen och verkligheten för roll när vi talar om läsning? Därefter diskuteras och exemplifieras olika läspraktiker. Vi har valt att närmare studera identifierande och igenkännande, emotionella och religiösa läspraktiker. Andra tar vi upp mer i förbigående. Det kan röra att läsa för rådgivning, verklighetsflykt, under sjukdom, att omläsa verk och olika högläsningsspraktiker. Ibland kommenterar vi läsaktens kontext, till exempel dess rum och betydelsen av mediets materialitet. Reaktioner på olika Lagerlöf- verk behandlas utan systematik, men mest utrymme ges åt breven om *Gösta Berlings saga*, som täcker hela perioden. Vi förhåller oss fritt till verkens skilda

medier: bok, tidning eller tidskrift, radio, högläsning, film eller teater. Slutligen är det värt att upprepa att vi här använder ett begränsat urval av brev. Vi har tidigare visat att en reaktion på den biografiska legenden "Selma Lagerlöf" alltid omfattar en relation till hennes verk, men nu koncentreras framställningen på brev som uppvisar en uttrycklig respons på ett eller flera i breven namngivna verk. Samtidens mottagande av Selma Lagerlöf som författare var också mer präglad av olika religiösa kontexter än vi idag förknippar henne med, vilket avspeglas i breven. Religiösa läspraktiker står i centrum här, inte de många brev som ville involvera Lagerlöf i olika kyrkliga sammanhang.

Läsning, fiktion och verklighet

Läsning kan tyckas vara ett okontroversiellt ämne, men inom litteraturvetenskapen är det ofta föremål för polariserade debatter. Vi pekade på några sådana redan i kapitel 1 och i föregående kapitel om breven om ekonomisk hjälp. Dessutom antydde det ovan i presentationen av postkritiken. På ett övergripande plan har diskussionerna genom åren gällt flera frågor, men främst (1) vilken litteratur som överhuvudtaget är värd att läsa: mäns eller kvinnors, västerländsk eller global, hög eller låg och så vidare, (2) hur ett verk ska analyseras och (3) vems tolkning som är viktig.

Med utgångspunkt i den första frågan kan det konstateras att samtida Lagerlöfläsare förstås inte ringaktades för sin läsning. Som redan klargjorts uppmuntrades läsning av Selma Lagerlöf av olika auktoriteter, och hon lästes av människor i alla åldrar, av bägge könen och från alla samhällsskikt. Rör vi oss mot frågan om vems läsning som räknats i Lagerlöfforskningen är det däremot uppenbart att allmänhetens läsning inte varit högprioriterad. I arkivet ligger läsarbreven lättillgängliga, sida vid sida med grundligt utforskade brev från kolleger, kritiker, släkt och vänner. Delvis har säkert celebritetskulturen och kulturarvsaspekter styrt forskarnas intresse, men mycket tyder på att det primärt haft att göra med litteraturvetenskapens prioriteringar. När ämnet ville vinna legitimitet i det tidiga 1900-talet var det genom att ta avstånd från vardaglig läsning, något som ytterligare befästes inom litteraturämnet från 1950-talet, med nykritiken, och framåt då distanserad läsning med stöd av olika teorier och metoder ställdes mot vardagsläsares förmodat mer passionerade, igenkännande och impressionistiska läspraktiker.⁴⁶⁷ Som vi skrev i kapitel 1, och kommer in mer på nedan, dröjde det till mitten av 1980-talet innan

forskning om lekmäns läsning bereddes plats inom litteraturvetenskapen.

Vardagsläsning var alltså länge ointressant inom ämnet, men frågan om litteraturens potential att vara igenkännbar har ändå varit central.⁴⁶⁸ Forskningen har alltid verklighetsrelaterat litteratur på olika sätt – biografiskt, historiskt, idéhistoriskt, sociologiskt, ideologikritiskt, som uttryck för olika rum, händelser, positioner och identiteter – och frågan om vad en litterär text egentligen kan veta om omvärlden har ständigt diskuterats. Rita Felski tog, som nämndes i kapitel 3, upp ämnet på nytt i *Uses of Literature* (2008), där hon kritiserade samtida litteraturteoretikers misstänkliggörande av fiktionens *common sense*-artade sanningar, det som brukar kallas för ”misstankens hermeneutik”.⁴⁶⁹ Hellre frilägger forskarna det som texten döljer än det som är påtagligt, skriver hon, eller så visar de att det överhuvudtaget inte kan existera några sanningar om realiteten.⁴⁷⁰ Oskolade läsare däremot läser för att fördjupa, utvidga, omskapa och förstora vardagslivet, varför litteraturen aldrig kan frigöra sig från de begränsningar och möjligheter som gör en genre möjlig vid en viss tidpunkt.⁴⁷¹ Enligt Felski måste därför fiktionen ses som en potentiell kunskaps- och faktabärare även om den också mystifierar.⁴⁷²

Lagerlöfläsarnas relation till spänningen mellan verklighet och fiktion – igenkännande läspraktiker – kan diskuteras med inspiration från Felski. Nedan hämtas ett exempel från ett brev som rör debutromanen *Gösta Berlings saga*, som mer uttryckligt än något annat verk i författarskapet handlar om förhållandet mellan fiktion och verklighet. Den berömda slutanekdoten vänder sig exempelvis direkt till läsaren och pekar ut just denna motsättning: ”Här har nu fantasiens jättebin svärmat omkring oss under år och dag, men hur de ska komma in i verklighetens kupa, det få de sannerligen se sig om.”⁴⁷³ Ett utdrag ur brevet, skrivet av en kvinna från Östhammar, lyder:

Doktor Selma Lagerlöf!

Doktor Lagerlöf är ju vår stolthet, vår nationalegendom!

Ingen har, som Dr Lagerlöf med *Gösta Berlings saga*, fört in den stämning av saga, romantik o strålande skimmer över livet, som Gösta Berling gjorde, då den kom ut från Iduns förlag i de svarta pärmarna med rödt tryck. [---]

Hela den känsla av över[?]sinnelig lycka, när man satte sig bekvämt i en stol med en brasa i kakelugnen o de svarta pärmarna i handen, som omslöt alla underbarheter, vilka vände upp o ned

på hela ens vardagslivsvärld o försatte en i en tillvaro utom tänkta gränser, slår ännu emot en. Det var den första kärlekens icke jordiska känsla, som fångade en; man gick i ett rus; man drömde vaken midt bland vardagslivets prosa, som blev än värre prosa, o man gick som på en matta av de härligaste blommor [...]. För mig är Gösta Berlings saga det vackraste, det mest äventyrsfagra, det sannolikaste och minst sannolika som är skrivet på svenska.⁴⁷⁴

Det fem sidor långa brevet är daterat 1923, och ett syfte är att tacka författaren för hennes verk, men också att ge henne inspiration till sitt fortsatta skrivande. Brevet ger en hel del information om brevskrivarens läspraktik och vi analyserar det nedan med brett fokus för att visa de många aspekter av läsning som är involverade.

Kvinnan inleder respektfullt med doktorstiteln, det är professionens Selma Lagerlöf som tilltalas. När hon därpå anknyter författaren till det Sverige-specifika – mycket vanligt i dessa brev – skapar hon ett inte alltför påträngande vi. Sedan smickras Lagerlöf för att bäst av alla författare ha fört in ”saga, romantik och ett strålande skimmer över livet”. Detta tycks alltså vara en positiv egen-skap hos litteraturen, som brevskrivaren tar för given (”Ingen har som...”). Redan tidigt i brevet låter kvinnan förstå att hon läst romanen när den kom ut 1891 och längre ned framgår att hon har läst om boken i nutid (”slår ännu emot en”). Omläsning är en mycket ofta omnämnd läspraktik i breven och här fungerar referensen till omläsningen som en markering av ett seriöst intresse för Lagerlöf, eftersom det blir tydligt att kvinnan följt författaren ända sedan debuten.

Från denna plattform ges sedan detaljerna om läsningen. Det framgår var kvinnan har läst. Hon har suttit på en stol, bekvämt vid kakelugns brasa – en klassisk pose framför allt i borgerliga hem. Hon beskriver också hur hon läst: tyst, verkar det som, med romanen uppslagen i ena handen. Även betydelsen av bokens materialitet ges plats i brevet och verkar vara viktig för henne, eftersom pärmarna omtalas två gånger. Kvinnan fäster också vikt vid förlaget. *Idun* var en litterärt orienterad veckotidning för kvinnan och hemmet och Selma Lagerlöf vann dess stora litteraturpristävling 1890 med fem kapitel ur romanen.⁴⁷⁵ Ett rimligt antagande är att brevskrivaren är drygt 40 år när brevet skrivs, eftersom det är osannolikt att ett barn läste Lagerlöf redan 1891. Romanens initiala läsekrets utgjordes troligen av dels de människor som

följde dagstidningskritiken, dels de framför allt borgerliga kvinnor som var *Iduns* målgrupp. Brevskrivaren är med andra ord knappast en ung, obildad kvinna ur arbetarklassen. Än tydligare blir detta när hon går in på läsningens effekter. Stilen kan beskrivas som behärskat känslösam och ordvalet tyder på att kvinnan har insikt i litteraturkritikens sätt att uttrycka sig, då hon använder termer som ”prosaisk” och ”äventyrsfagra”. Med en trolig allusion på en passage i boken liksom på verkets episodiska struktur liknar hon poetiskt läsupplevelsen vid en promenad på en matta av blommor.

Kvinnan känner igen sig i *Gösta Berlings saga* (”det sannolikaste”) och den har väckt starka känslor: översinnlig lycka, äventyr och berusning. Hennes verklighet har blivit både mer ”prosaisk” och ”gränsupplöst”, uppger hon. Det som Felski ser som ett av motiven bakom vanliga läsares läsning – att utvidga, förstora och omforma vardagslivet – kan således lätt avkodas i brevet. Nyktert avrundar kvinnan slutligen passagen med en reflektion om relationen mellan fantasi och verklighet: romanen är både det mest och det minst sannolika skrivet på svenska.

Brevet visar att blandningen av fiktion och verklighet har en central plats i den här läsarens upplevelse av romanen och utgör ett vittnesmål om tron på att litteraturen kan ha en inverkan på ”vardagslivsvärlden” också efter att läsakten avslutats. Vi återkommer nu till litteraturvetenskapens inställning till läspraktiker (hur) och olika typer av läsare (vem), eftersom den diskussionen har att göra med flera frågor om fiktion och verklighet som aktualiseras av läsarbrevet, inte minst detta.

Gösta Berlings saga är förstås en av de mest omskrivna böckerna i svensk litteraturvetenskap. Den gjorde ingen omedelbar succé när den utkom, även om den i samband med priset från *Idun* fick en hel del beröm. De svenska kritikerna ansåg dock generellt sett att romanen var för omoralisk med sin skildring av ansvarslöst festande, uppror, äventyr och passioner. Det var först då berättelsen fick en positiv recension av Nordens ledande kritiker, dansken Georg Brandes, som Lagerlöfs stjärna började stiga.⁴⁷⁶

Hur det litterära etablissemang, som Brandes och andra kritiker, har läst *Gösta Berlings saga* är grundligt utrett av forskningen.⁴⁷⁷ Det finns också studier av hur forskare har tolkat Lagerlöfs verk i litteraturhistorieskrivning. Lagerlöfforskningen är exempelvis, enligt Anna Nordlunds avhandling *Selma Lagerlöfs underbara resa genom den svenska litteraturhistorien 1891–1996* (2005), präglad av en lyhördhet för nya vetenskapliga perspektiv och den ses

som en tidig adoptör av litteraturvetenskapens typiska lästeorier.⁴⁷⁸ Sedan genombrottet för nykritiken på 1950-talet har dessa lästeoriernas ledord varit förnuft (i motsats till känsla), distans, objektivitet, estetiskt värde, lyhördhet för undertexter, genetiska spår och intertextualitet.⁴⁷⁹ Ställs detta i kontrast till brevet från läsaren i Östhammar ser vi där närmast motsatsen: inlevelse, verklighetsflykt, utvidgad uppfattning om den egna verkligheten, subjektivitet, känslsamhet, fokus på läsningens kontext och på bokens materialitet. Här tillför alltså kvinnans läsning nya perspektiv till litteraturvetenskapen. Eller?

Litteraturvetenskapens läsarbegrepp är oftast abstrakt och definieras antingen som ett svar på textens struktur, en "implicit läsare", en modellläsare eller idealläsare.⁴⁸⁰ Ofta definieras emellertid inte läsaren alls, utan termen används som en retorisk gest som egentligen endast speglar skribenten: "Här inser läsaren att...", "Läsaren hålls i spänning...", "En läsare ser genast allusionen på Dante...". De senaste decennierna har frågan ställts vad forskningen kan säga om läsning historiskt sett med utgångspunkt i abstrakta läsarbegrepp. En litterär text som undanhåller information om något som tidigare hänt anses till exempel driva läsningen framåt med hjälp av nyfikenhet.⁴⁸¹ Men blev faktiska läsare verkligen nyfikna? Och drevs de framåt? Om detta berättar inte litteraturen själv. Till kritiken har även hört att den professionella läsaren inte intar en objektiv position, då tolkningen ju utförs av det situerade subjektet, det vill säga den högst reella forskaren själv. Darnton har träffande skrivit att litteraturvetare kan få en att tro att 1800-talets genomsnittliga Dickensläsare läste som vår tids litteraturprofessorer, och pekar därmed också mot ett problem med anakronism.⁴⁸²

Som framhölls i kapitel 1 fick Darntons synpunkter stort genomslag på 1990-talet och var, tillsammans med den tidigare nämnda studien om kvinnors läsning av romantikböcker av Janice Radway, ett uttryck för ett nytt intresse för empiriska läsare och andra reella publiker. Denna inriktning kritiserar dessutom en typ av elitism som sätter vardagsläsaren på undantag till förmån för den hierarkiska litteratursyn som styrkt forskningen. Fastän kritiken mot förenklande och värderande synsätt på populärkulturen varit massiv, har de som varit involverade i produktionen av litteratur – och det gäller inte bara författaren utan även förlag, kritiker och forskare – satts före lekmannaläsarna, vilka i egenskap av konsument har setts som passiva mottagare. Prioriteringen syns i såväl arkiven och bibliotekens digitaliseringssatsningar som inom forskningen. Att producenter av litteratur (och andra medier) privile-

gieras på bekostnad av läsare/publik har av de Certeau kallats för "the ideology of consumption-as-receptacle".⁴⁸³ *Receptacle* betyder behållare, förvaringskärl, och det de Certeau kritiserar är alltså föreställningen att läsaren är en tom och passiv konsument av texten. Radway frågar sig: "Är läsare alltid redan underordnade författare och i slutändan alltid oförmögna att skriva om sina egna upplevelser, eftersom de oundvikligen är placerade efter den privilegierade produktionsprocessen?"⁴⁸⁴ Bokhistorikern Leah Price hävdar dock att bristen på verbal respons från vanliga läsare i historien också kan ha bidragit till konstruktionen av denna hierarki.⁴⁸⁵ Denna brist på respons finns inte när det gäller Selma Lagerlöf, och läsarbrevens visar tydligt att deras författare inte var passiva konsument.

Sven Anders Johansson har kritiserat det ökade intresset för vardagens läspraktiker och menar att det pågår en "en sociologisering av synen på läsning".⁴⁸⁶ Johanssons kritik riktar sig både mot den inriktning som härrör från bokhistoria och kulturstudier (som menar att ett fokus på vardagsläsare kompletterar den dominerande synen på läsning) och postkritiken (som polemiserar mot de akademiska ideologikritiska, skeptiska, distanserade läspraktikerna och undersöker det vardagliga och påtagliga).⁴⁸⁷ Litteraturvetaren bör inte längre "tro sig ha tillgång till någon särskild förmåga eller metod att tolka, inte se sig som en idealläsare vilken penetrerar diktens innersta hemligheter", skriver Johansson.⁴⁸⁸ De etablerade tolkningsmetoderna behövs dock, anser han, eftersom de hjälper oss att "*läsa annorlunda*".⁴⁸⁹ Frågan som inställer sig är: annorlunda än vad? Johansson framhåller att läsning – inte minst för att slå vakt om genusperspektivet, skriver han – måste ifrågasätta det normala, och inte insistera på att "den normala läsningen" är den viktiga.⁴⁹⁰ Betyder detta att oskolade läsares läspraktiker per definition förstärker det normala? Är det inte just en läsning som ifrågasätter normalitet som exempelvis kvinnan från Östhammar beskriver i det ovan analyserade brevet till Lagerlöf? Hon försöker visa att verket fått henne att stanna upp och omvärdera sin vardagsverklighet. Att läsa *Gösta Berlings saga* har, menar hon, vänt upp och ned på hennes tillvaro och haft en både gränsupplösande och känslöfrigorande effekt.

Läsarbrevens till Lagerlöf visar att vanliga läsare ifrågasätter olika normer – de har inspirerats att tänka annorlunda; de har fått nya insikter. Det kan röra religion, politisk och moralisk världsförbättring, värderingar och alltså, som i Östhammar-kvinnans fall, den egna vardagstillvaron. Dessutom visar brevsamlingen hur olika individer faktiskt läste: hur de exempelvis uppmärksam-

mat skilda romanställen, hur de tolkat verk på olika sätt och hur de förhållit sig varierande till det förväntade. De många läsarbreven i Lagerlöfs brevsamling innehåller, som vi kommer att se många prov på nedan, förstärkningar av det förmodade, men också motbilder till forskningens etablerade föreställningar om vanliga läsares läsning.

”Sociologiseringen av läsningen” kan alltså innebära att forskare uppmärksammar läspraktiker som, trots att de inte kan föras till nykritiken eller miss-tankens hermeneutik, inte bara reproducerar normer utan även ifrågasätter dem, vilket till exempel den postkritiska litteraturvetenskapen kan ha användning av. Detta gäller också genusperspektivet, men innan vi går över till den ofta diskuterade frågan om mäns och kvinnors läsning ska vi gå vidare med att visa ytterligare exempel på Lagerlöfläsares relation till igenkänning/identifikation. Vi börjar med de litterära karaktärernas betydelse för läsningen.

Karaktärer

Jag är nu uppe vid Löfvens långa sjö. Jag är den harlige Gösta Berling, jag tänker hans tankar, jag gör hans gärningar, och jag älskar dem som han älskar. Å var så snäll och tänk ej på kommafel och staffel! O, tack för Fröken har skrivit Gösta Berlings saga!!⁴⁹¹

Att identifiera sig med karaktärer är något alla läsare gör på olika sätt, men det är av tradition något som inte ingår i en litteraturvetenskaplig tolkningspraktik. Detta av en mängd skäl, som underhållande har sammanfattats av Toril Moi. Till och med barn gör skillnad på fiktiva karaktärer och verkliga personer, så varför skulle inte litteraturvetare kunna det, frågar Moi apropå ämnets varningar om att behandla karaktärer som verkliga.⁴⁹² Även Felski för identifikation med karaktärer till de vardagliga läspraktiker som före, åtminstone, 2000-talets början ansågs vara naiva och dåliga.⁴⁹³

Vad innebär det då att identifiera sig? Identifikationsbegreppet är komplext, och kan definieras både psykoanalytiskt och sociologiskt. För det här avsnittet nöjer vi oss med den vardagsspråkliga definition som Felski använder sig av, ”att beskriva en samhörighet som baseras på någon sorts likhet”.⁴⁹⁴ Felski spaltar upp begreppet i fyra delar: (1) *alignment*, det vill säga de berättartekniska grepp i texten som ger läsaren tillgång till karaktären, med andra ord vems perspektiv läsaren inbjuds att ta, (2) *allegiance*, som betyder etiska och

politiska värderingar, (3) *recognition*, framför allt i betydelsen att känna igen sig själv i vissa karaktärer, slås av en insikt eller få en glimt av en egenskap hos sig själv. Felski för också (4) *empathy* till identifikation, det vill säga att känna med en karaktär och därför respondera, vilket är knutet till att erkänna lidande och att svara på andras smärta.⁴⁹⁵

Kulturteoretiker kritiserar ofta empatiska läspraktiker för att de anser att det finns en naiv tro på att kunna förstå mindre privilegierade grupper genom att läsa om dem. Forskare från andra ämnen, till exempel en filosof som Martha Nussbaum, tenderar tvärtom att betrakta empati med karaktärer som en viktig möjlighet för att utveckla erfarenheter och solidaritet med andra, en grund, rent av, för samhälleligt och politiskt engagemang.⁴⁹⁶ Den sistnämnda linjen ger glöd åt diskussioner om läsningens nytta och som något självklart gott, vilket diskuterats och kritiserats av exempelvis Magnus Persson och Cristine Sarrimo, framför allt med fokus på ungdomars läsning.⁴⁹⁷ Lagerlöfs läsare betonar att de känner medlidande med karaktärer, och ser detta som en självklar kvalitet i verken när de skickar till exempel tackbrev, men de har därtill, som vi visat i föregående två kapitel, en tendens att förknippa karaktärer de känner empati för med vad de förstår som författarens egna egenskaper – *hennes* godhet, *hennes* förmåga till medkänsla.

I läsarbreven är det vanligt med de typer av identifikation Felski tar upp. Fastän läsaren i det inledande brevcitatet verkar leva sig in i en karaktärs position snarare än att identifiera sig i betydelsen likhet, så följer hon berättarperspektivets anvisningar och intar Gösta Berlings perspektiv (*alignment*). Ett något tydligare exempel på likhet i bredare bemärkelse än citatet ovan ger brevet från en läsare som skriver från Korsnäs 1928:

Mitt liv har liksom fått sin ton av en sång, där "majorskan" och "kavaljererna" givit liv, färg och glans. Jag känner mig besläktad med dem alla på något vis, och jag tackar Eder som har skapat dem bättre än vår "Herre" själv kunnat gjort."⁴⁹⁸

Det är värt att notera att läsarens genuseditet inte verkar hindra intrycket av att vara "besläktad" med karaktärerna. Detta är vanligt i brevsamlingen och stärker queerforskningens uppfattning att publikers identifikation är flyktig, rörlig och elastisk, och att korsidentifiering är vanlig.⁴⁹⁹ Uppfattningar om likhet kan förstås också överskrida etnicitet/ras, klass, sexualitet och ålder.

Läsare kan till och med se metaforiska likheter med djur och djurliknande varelser.⁵⁰⁰ En läsare identifierar sig till exempel både med Getabocken och med fladdermuskvinnan fru Sorg i *En herrgårdssägen*.

Läsarna ser i regel Selma Lagerlöfs karaktärer som mycket verklighetstrogna. De verkar för många vara, som kvinnan i citatet skrev, skapade ”bättre än vår Herre själv kunnat göra”. Den lärarinna som skrivit följande rader till Lagerlöf 1914 har levt sig in i huvudpersonen Jan i *Kejsarn av Portugallien* och säger sig under läsningen rent av ha glömt att det rör sig om en uppdikta person:

Det är en lycka, ja, en riktig lycka, att en gång varje år få en bok av Selma Lagerlöf. Men den här sista [*Kejsarn av Portugallien*] var sådan, att den övergick allt jag har läst sedan ”Gösta Berlings saga” kom ut. Jag har levt mig så in i Kejsarns öde i dessa dagar och – nätter, att jag till sist glömde, att han var en diktad gestalt. Jag har älskat honom och lidit med honom.⁵⁰¹

Stark inlevelse i handlingen – ”Kejsarens öde” – och identifikation behöver inte hänga samman, men det verkar vara vanligt. Kvinnan har, skriver hon, ”lidit” med Kejsarn. En ung man från Södertälje tar också upp empati, men förknippad med läsningen av *Gösta Berlings saga*:

Den första jag läste var ”En herrgårdssägen”. En månad därefter hade jag läst allt Ni skrivit och allt, som skrivits om Er! Den bok som slog mest an på mig, var ”Gösta Berlings saga”. Det är en sådan sällsynt flykt över den. När jag läste den, tyckte jag, att jag riktigt upplevde den. Jag sympatiserade med personerna, jag hyste medlidande för den sköna Marianne. Jag kände det nästan som om jag själv varit en av kavaljererna på Ekeby.⁵⁰²

Följande brevskrivare betonar mer en livsinsikt, vilket Felski för till *recognition*. Han har skrivit ett gratulationsbrev till Selma Lagerlöfs 65-årsdag. *Gösta Berlings saga* förknippas med Nietzsche, och mannen identifierar sig med Gösta Berling, så när som på ”geniet och skönheten”. Boken relaterar även till brevskrivarens grubblerier om en livsgåta, skriver han:

I stunder av missmod och disharmoni tager jag ned "Gösta Berling", den bok jag älskar mest samman med Nietzsches "Also sprach Zarathustra" och läser lite här och där. Det ger ro, ger kraft. Kanske för att jag själv är ett stycke Gösta Berling, naturligtvis utan geniet och skönheten, men med samma längtan, samma svaghet och i de bättre stunderna samma styrka. Jag också har grubblat på de enkla men stora orden, "hur en man kan vara på samma gång glad och god" Det är en livsgåta. Nietzsche har samma problem i sin Zarathustrabok.⁵⁰³

Hur ska en man kunna vara både "glad och god"? Mannen bearbetar situationer i vardagslivet – "stunder av missmod och disharmoni" – med hjälp av omläsningar av *Gösta Berlings saga*. Romanen tycks alltså fylla en existentiell funktion, kanske till och med en terapeutisk. Gösta Berling-gestalten verkar göra det möjligt för honom att känna igen olika egenskaper hos sig själv, vilket ger "ro och styrka".

Den här kvinnan, som skriver från Larvik 1908, jämför sig med Marianne Sinclair och gör även hon ett slags produktiv överföring mellan sin personlighet och fiktionen:

Länge har jag känt och älskat det mesta av vad Ni skrivit. Den första av alla gestalter jag tror jag blev glad i var Marianne Sinclair. Men så jag vändades, när jag läste om hur "själviakttagelsen stirrade på henne med sina isögon och plockade och plockade" i hennes arma "hjärta med de knöliga, hårda fingrarna." Åh, sådan ville jag inte vara. Den makten förlamar, och jag måste gång på gång, när den gulbleka verelsen kom och stirrade på mig och hånlog åt mig, be Augustinus bön "serva me a me ipso". – Nå, Gertrud sen! Hennes dröm. Jag kan inte läsa det kapitlet utan att var gång bli lika betagen.⁵⁰⁴

Att "vara glad i" verkar delvis betyda att identifiera sig med – också i bemärkelsen att identifiera sig med egenskaper som brevskrivaren får syn på hos sig själv i en karaktär men egentligen inte vill besitta. Citatet visar hur det att plötsligt känna igen sig i en karaktär kan förändra sättet att se på sig själv och därmed, med Felskis ord, "förnya vår uppfattning om vilka vi är".⁵⁰⁵ I

ett brev från Jönköping finns ännu ett exempel på att igenkänningen berör vardagslivet:

Låt mig bara få säga mitt innerliga tack för "Ett barns memoarer".
Jag har icke blott känt igen mitt eget gamla hem utan har ock fått
ett minne för livet. Mina ögon har också fått "se inåt". Just denna jul
har jag tänkt stygga tankar om någon och istället fått se mitt inre.
Tack för vad ni gav mig. Jag ska heller aldrig bli ond mera – med
Guds hjälp.⁵⁰⁶

Något i första delen av Lagerlöfs självbiografiska verk har fått kvinnan att betrakta sig själv och att ändra tankesätt till det bättre. Med tanke på hur hon formulerar sig om "stygga tankar" och att få syn på dessa genom att "se inåt" är det sannolikt att brevskrivaren syftar på en bestämd episod i *Ett barns*

Jönköping den 3/1 193
Doktor Selma Lagerlöf. 264
Låt mig få säga mitt
innerliga tack för "Ett barns me-
moarer". Jag har icke blott känt i-
gen mitt eget gamla hem utan har
ock av den fått ettminne för livet.
Mina ögon har ock fått "se inåt".
Just denna Jul har jag tänkt stygga
tankar om någon och istället ~~fått~~

fått se mitt inre.
Tack för vad Ni gav mig.
Jag skall heller aldrig bli ond
mera -med Guds hjälp .
En varm önskan om ett gott nytt
år. Med vördnad

*Brev som redovisar en in-
åtblickande, förändrande
läspraktik.*

memoarer, närmare bestämt på det "vilddjur" som Selma upptäcker inom sig i kapitlet "Kortspelet" och som hon sedan kämpar för att inte släppa lös.⁵⁰⁷

Breven som kan föras till den här typen av identifikation som ger en insikt, *recognition*, är i regel tackbrev. Det gäller även brevet från denna präst. Han har speglats i läsningen och sätter det i samband med en stor livsförändring:

71

Därvid den 1 dec. 1938.

Högt ärade Författarinna,

Ni har nyss fyllt åttio år. Jag var den dag på resa över Östersjön från Västerås till Gdynia. Det fanns telegraf ombord, jag ville sända Eder en hälsning uti pån havet, men till min bedrövelse fanns ingen telegrafist, som kunde sända av telegrammet. Jag fick nöja mig med att tänka intensivt på Eder och på kvällen hörd jag Eder tala i radio. Det bläste, vågorna brusade och farttyget stampade hårt, men Eder stämma hördes som om vi varit ombord på samma fartyg. Så var det ju också, av en händelse fanns Eder borta "Körkarlen" och "dömsköldarna ringen" och till sammans med människorna i den firade jag Eder födelsedag och somnade den kvällen in med körkarlens nyårsbön och i min tanke. Tank för att Ni i ert arbetat och mödat Er själ för att kunna ge åt Sverige och mänskligheten denna skatt av hvarse människor och säga om End ge Eder hälsa och livskraft för ännu

En präst som gått till sjöss skriver om sin livsförändrande identifikation med både Gösta Berling och David Holm.

han lämnar sin vardag och går så småningom till sjöss. Prästen identifierar sig både med Gösta Berling och med David Holms bön om mognad som avslutar *Körkarlen* (1912), vilken för övrigt många gånger citeras i breven som rör den romanen. Brevet är från Danzig 1938:

Det var då märkvärdigt, att han inte icke tidigare läst den boken, han hade ju i övrigt läst nästan allt vad Selma Lagerlöf skrivit och när han tog boken ur hyllan, erinrade han sig, hur han en natt i en timmerkoja hade läst "Körkarlen", då han var en ung fri skogsarbetare och han tänkte och skalv till vid minnet av orden "Herre, låt min själ komma till mognad innan den skall skördas." Han var ännu icke mogen, det visste han. Och så började han läsa. Den nat-ten blev det ingen sömn ty prästen levde igenom hela sitt förflutna liv, då han läste Gösta Berling. Hade han inte själv varit en Gösta Berling, som ilat från kvinna till kvinna och lekt med hjärtan? Det var ju mest därför han ingen frid kände. Så gingo dagarne och månaderna uppe i Dalarne och det jämna församlingsarbetet dödade icke utan oron växte allt starkare i hans själ. Han började längta ut och bort till ett mer socialt betonat arbete.⁵⁰⁸

Det är som vi skrev i kapitel 1 inte ovanligt att breven till Lagerlöf, liksom detta, är litterariserade, det vill säga, skrivna i form av en berättelse eller saga, där avsändaren skriver om sig själv i tredje person. Mannen kallar själv sitt brev för en "bikt" på slutet. Kanske vill läsaren visa likhet med Selma Lagerlöf genom att själv inta en författarposition, och/eller så ger den litterära formen en viss distans som underlättar att berätta om det privata.

Detta brev tar också upp *Körkarlen*, men på ett helt annat sätt. Det kommer från en man som varit svårt sjuk. Han skriver att boken var en "synnerligen lämplig nyårsläsning" för honom som genomgått

en svår sjukdom och svävande mellan lif och död pinats av syner lika underbara och lefvande som David Holms. Huruvida Eder berättelse anslår unga läsare kan jag icke säga, men att den djupt gripit mig kan jag intyga. Den är en hymn om kärlekens makt och om formen kunde synas fantastisk så är dock innehållet alltigenom ädelt och sant och genomträngt af den harmoni som bör

vara lifvets och konstens mål. [...] Min bön är visserligen inte
Körkarlens [...] utan den sjuttioåriga åldringens hvilken med lugn
förtröstan till Guds barmhärtighet emotser döden och längtar efter
dess hvila; men liksom genom ett under återförts till lifvet.⁵⁰⁹

David Holms tillstånd i ett gränsland mellan liv och död blir en identifikationsgrund för en sjuk som oväntat blivit frisk. Präglad av sin läsnings insikter tolkar brevskrivaren det "under" att ha blivit frisk som att han, i likhet med karaktären David Holm, får vara kvar på jorden med det bestämda syftet att göra "nytta".

Brev om läsning vid sjukdom handlar annars i regel om att läsningen ger möjlighet att föra bort tankarna från en svår situation, som i detta brev: "Hon kom till Arvika sjukhus förtvivlad och själssjuk. Kusinen visste inte bättre sätt att skingra hennes tankar än att sticka i hennes händer Jerusalem! Den sjuka blev frisk, lever ännu."⁵¹⁰ Det finns också brev som rör högläsning för sjuka. Ett kommer från en sjuksköterska som istället för Bibeln högläste *Gösta Berlings saga* för 60 manliga patienter "från olika samhällslager" varje kväll. Dess "tjusningskraft nådde dem alla lika", konstaterar hon.⁵¹¹

Dessa nedslag i brevsamlingen har visat att identifikation med karaktärerna är något många brevskrivare berättar om och att det alltså finns en rad olika sätt de identifierar sig på. Men det finns ytterligare paralleller mellan verklighet och fiktion som är vanliga i materialet. Det rör nyckelpersoner och platser, men även önskan att komma nära författaren.

Verklighetsunderlaget

Att identifiera sig med litterära karaktärer är förstås ett sätt att jämföra sig, ett slags relationell läspraktik. Varken lekmän eller professionella läsare kan läsa skönlitteratur utan att relatera till sig själv och/eller andra, sin omgivning, samtida frågor och idéer, andra verk och/eller olika kulturer. Litteraturvetenskap bär också namnen *comparative literature* eller *litterature comparée*, vilket betonar att olika typer av jämförelser är en del av ämnets historia. Häri ligger ämnets historia och dess, ibland problematiska, kärna.⁵¹²

En fråga, i jämförande anda, som ständigt verkar uppta både Lagerlöfläsare och forskare är om karaktärer, händelser, miljöer och platser som beskrivs i verken har någon faktisk motsvarighet i verkligheten. Finns eller har karak-

tärerna funnits? Har händelserna verkligen inträffat? När? Existerar platsen på riktigt? Att detta är frågor som ofta upptar läsare visas även i Lyon-Caens studie av Honoré de Balzacs och Eugene Sues läsare. De identifierar sig också ofta med karaktärer, och deras läspraktiker rör sig mellan att uppskatta fiktionen och att uppfatta texterna som byggda på en social och konkret lokaliserad verklighet.⁵¹³

När det gäller efterforskningar om personer som förekommer i romanerna verkar det oftast intressera dem som tror att någon av karaktärerna är inspirerad av en släkting eller någon bekant. Också studenter frågar, liksom brevskrivare som av olika anledningar ska hålla föredrag eller planerar att skriva något om Selma Lagerlöf. Oftast härrör dessa frågor från manliga brevskrivare, men även par kvinnor hör av sig i ämnet – som den här läsaren, 1923, som skriver från Stockholm:

Jag har en känsla av att det jag gör på något sätt inte är riktigt, nästan en indiskretion. Men det är så, att jag håller på med en biografisk uppsats. Personen som artikeln handlar om [...] är av gammal bergsmannasläkt och har i sin familj alltid hört talas om Majorskan som en släkting. D.v.s. det skulle ha varit mormors mor som hette Sandelin i sig själv och var gift på Rottneros. Det skulle vara roligt att i förbigående kunna nämna detta intressanta faktum, men vill inte göra det förrän jag fått veta om Doktors ”original”.⁵¹⁴

Citatet knyter an till en uppfattning om verkets och konstnärens integritet, då läsaren tycker sig ha begått ”nästan en indiskretion”.

En viss känsla för diskretion har också den man vars morfar blev förmyndare åt prästen Gustaf Emanuel Brantzell, Gösta Berlings förmodade förebild. Han vill skicka med en bakborste, som Brantzell har gjort, till författaren:

Prästen bodde långa tider hemma hos morfar och mormor, och jag hörde ofta mormor berätta om honom. [...] Det är väl i allmänna medvetandet fastslaget, att denne Brantzell är förebilden för Gösta Berling. Vad sagans författarinna har att invända, kan nog inte ändra denna legend. [...] [S]kall Gösta Berling mesta möjliga avkopplas från den prästen och hans ägodelar? I så fall ber jag om överseende med detta brev [...].⁵¹⁵

Brevet är skickat 1939, när musealiseringen av Sema Lagerlöf hade pågått ett par decennier, och i en sådan kontext blir frågan i brevet begriplig. I sin biografi över Lagerlöf skriver Nordlund om hur turistvisningar av Mårbacka förekom redan i författarens livstid, och hon visade till och med själv runt vissa turistgrupper.⁵¹⁶

Andra läsare ber om information utan att bekymra sig nämnvärt om att vara diskreta, och de verkar heller inte tänka på författarens begränsade tid att hjälpa till. "[F]riskt vågat", skriver till exempel mannen av en gammal värmäländsk prästsläkt hurtigt, och ber Selma Lagerlöf om att

rätta de eventuella fel, som jag gjort på den bifogade listan över ortsnamnen, samt att ifylla personnamn. Vidare beder jag Eder på kartan, med blyerts, ändra de fel, som där uppkommit. [...] Det är ju en smula påfluget av mig att begära att Ni skulle göra Eder så mycket besvär för min skull, det vet jag, men "friskt vågat..." Tacksam för Edert benägna svar, har jag äran att teckna, Carl Gustaf Kjellin.⁵¹⁷

Lagerlöf verkar ha svarat på breven om verklighetsunderlagen, om än motvilligt. Det här citatet är från ett brev som rör en tidigare förfrågan angående upplysningar om *Jerusalem*, information som är tänkt att användas i ett radioföredrag:

Långt om länge ber jag få hjärtligt tacka för upplysningar betr. verklighetsunderlaget till "Jerusalem", som jag hade nöjet att mottaga för några månader sedan. Det omnämnda radioföredraget har av skilda anledningar blivit uppskjutet [...]. Åsikten att det är mindre lämpligt att i detalj upplysa allmänheten om vad som i en roman är verkligt eller diktat, får nog sägas vara riktig.⁵¹⁸

Brevskrivaren ger inte upp trots att han alltså redan fått en del uppgifter och dessutom en tydlig vink om Lagerlöfs negativa inställning. Han fortsätter att ställa frågor om *Jerusalem* i ytterligare ett brev, men det är oklart om han fick något svar.

Att läsarna intresserar sig för faktaunderlaget till romanerna är alltså vanligt, både vad gäller platser och karaktärer. Vanligast i den grupp av brev-

skrivare som läser igenkännande är dock inte att fråga om personerna, utan att diskutera miljöer och platser. Framför allt är en vurm för Värmland ett stående inslag i de brev som innehåller läsarreaktioner. Inte bara Mårbacka utan också landskapet Värmland, främst området runt Fryken, blev en del av Lagerlöflegenden, och de delar av hennes verk som behandlade dessa platser blev biografem som gav personlig genklang hos läsarna. Värmlands betydelse är som tidigare visats i boken uppenbar i närmast all mer ingående korrespondens, men i responsen på *Gösta Berlings saga* är den givetvis mer omfattande än när det rör romaner som utspelar sig på andra platser. Intresset för platsen har med Lagerlöfs ursprung att göra likaväl som med att romanen är hembygdsromantisk.

Etnologen Katarina Ek-Nilsson har skrivit en artikel som jämför musealiseringen av Strindberg och Lagerlöf, och hävdar att i svensk retorik har hembygd en särskild betydelse.⁵¹⁹ Det är som konstnär viktigt att komma någonstans ifrån, hävdar Ek-Nilsson. Alla platser är inte lika viktiga, men det tycks som om små orter eller landsbygden uppmärksammas mer när det gäller författare, och inte minst då Selma Lagerlöf som så ofta skrev om kärleken till sin plats.⁵²⁰

En inriktning inom litteraturvetenskapen där brevmaterialet kan vara aktuellt är geokritiken, vars platsbegrepp kan fungera som en värdefull inspiration i relation till breven. Geokritiken tror på litteraturens referentiella kraft, det vill säga att litterära texter interagerar med och skapar en värld. Med utgångspunkt i den kartografiska platsen undersöks inom disciplinen hur en mängd olika typer av texter, från olika tider, förhåller sig till den.⁵²¹ Fryken – till vilken "Löfvens långa sjö" i *Gösta Berlings saga* refererar – kan till exempel beskrivas av läsarbreven, men också av tidningsartiklar, fotografier, kartor, turistbroschyrer, olika litterära texter och så vidare.⁵²² Platsen som breven refererar till är således en i högsta grad elastisk konstruktion.

Många brevskrivare kommer från, har bott i eller har tidigare besökt Värmland. I dessa fall synliggörs geokritikens idé om hur litteraturen omformar en plats. Romanen kan addera ett värde till platsen, men samtidigt kan platsen informera litteraturen: "Vad gäller Gösta Berlings saga, är den mycket trevlig att studera, och som jag till stor del geografiskt känner platserna utmed Fryken så förstår jag namnen ganska bra", berättar en 50-årig man vars far tillbringat sina somrar på Alster under "patron Frödings" tid.⁵²³ Här verkar alltså Lagerlöf få en eloge för den geografiska verklighetsåtergivningen, men också för att hon ökar förståelsen för platserna i romanen.

En landsfiskal som arbetat i Karlstad ber om ett signerat exemplar av *Gösta Berlings saga*, då han i ungdomen ”läste om Gösta Berling – sagans underliga gestalter och deras liv i det vackra landet kring Fryken-sjöarna har sedan dess ständigt likt i min håg. En stor glädje var det därför för mig att få vistas i Fryksdalen såsom t.f. landsfiskal [...]”⁵²⁴ Här har uppenbarligen läsningen gett platsen en särskild imaginär lyster.

En värmländska som bor i Danmark skriver nostalgiskt om *Gösta Berlings saga*:

Och nu när jag är så långt hemifrån, så är det ju ofta att jag får hemlängtan, men då läser jag i ”Gösta Berlings saga” och så är det som var jag i Värmland igen. Så kan jag se de stora, allvarliga skogarna de leende björkdungarna och de små röda skogarna mellan åsarna, och jag tycker åter jag hör den kära Värmländska dialekten. Så känner ja mig så stolt och så tacksam över att jag är ifrån detta härliga sagoland.

När jag talar om för danskarna att jag är ifrån Värmland, så säger de: ”Å, det är ju från Selma Lagerlöfs land, där lär ju vara så vackert.”⁵²⁵

I detta delvis nostalgiska brev blir hembygden, förstådd genom *Gösta Berlings saga*, ett levandegjort ”sagoland” med ”allvarliga skogar” och ”leende björkar”. Här ser vi återigen hur hembygden i någon bemärkelse tillförs ny betydelse av romanen; platsen står fram som förtrollad genom att ses i relation till boken. Dialogen i *Gösta Berlings saga* är inte skriven på dialekt, bör påpekas – inget i boken har faktiskt med dialekt att göra – men ändå framkallar den alltså ett minne av värmländskan.

Om sin längtan till Selma Lagerlöfs trakt skriver en läkare 1897, apropå sin läsning av *Gösta Berlings saga*, att ”[e]n gång har mitt öga tjusats af Er hembygd, den kanske skönaste trakten av vårt vackra Wermland. Jag längtar nu att återse denna nejd. Förlåt en gammal landsman.”⁵²⁶ Önskan att få se ”denna nejd” delas med flera brevskrivare, som också realiserar den. Redan innan Lagerlöf köpte tillbaka Mårbacka börjar turisterna resa till trakten. Breven ger därför en möjlighet att följa Lagerlöfturismen, som började så tidigt som på 1890-talet, när Selma Lagerlöf inte ens bodde i Värmland.

I *Litterära resor. Turism i spåren av böcker, filmer och författare* (2011) studerar etnologen Carina Sjöholm samtida litterärt turistan­de med fokus på

exempelvis författare som Henning Mankell, Camilla Läckberg och Astrid Lindgren. Hon vill visa hur en ”marknad vuxit fram, upprätthålls och framför allt används som ’koncept’ kring litteratur, film och turism”.⁵²⁷ Litterär turism är enligt Sjöholms breda definition något som utgår från en skönlitterär text, men som sedan kan utvecklas till en mängd olika mediala tolkningar och verksamheter.⁵²⁸

De första Lagerlöfturisterna i brevsamlingen kan tänkas ha farit till trakten med blott romanen som reseanvisning. Men redan 1902 skriver en man som nyss varit i Värmland att han

varit vid Fryken (Löven), gästat på Rottneros (Ekeby) och sett de festliga lokaliterna, medan jag for fram på ångfartyget ”Gösta Berling”. En förtjusande trakt! Tössebergsklätten (Gurlitta klätt) vyen vid [?] ofvan Thorsby, Gettjärnsklätten vid Rottnen och några motiv vid Rottneros har jag målat af.⁵²⁹

Redan 1902 fanns det alltså ett ångfartyg som bar Gösta Berlings namn, vilket visar hur tidigt regionen börjar använda sig av Selma Lagerlöf som varumärke. Hela två ”eleganta” ångbåtar köptes in av Ångbåtsaktiebolaget Fryksdalen och de döptes till *Gösta Berling* respektive *Selma Lagerlöf*. Jungfrufärden för den förre var år 1900 och *Selma Lagerlöf* sjösattes 1905. Turisthotellet i Torsby bytte för övrigt vid samma tid namn till Björnidet – en allusion på björnjakten som förekommer i romanen.⁵³⁰

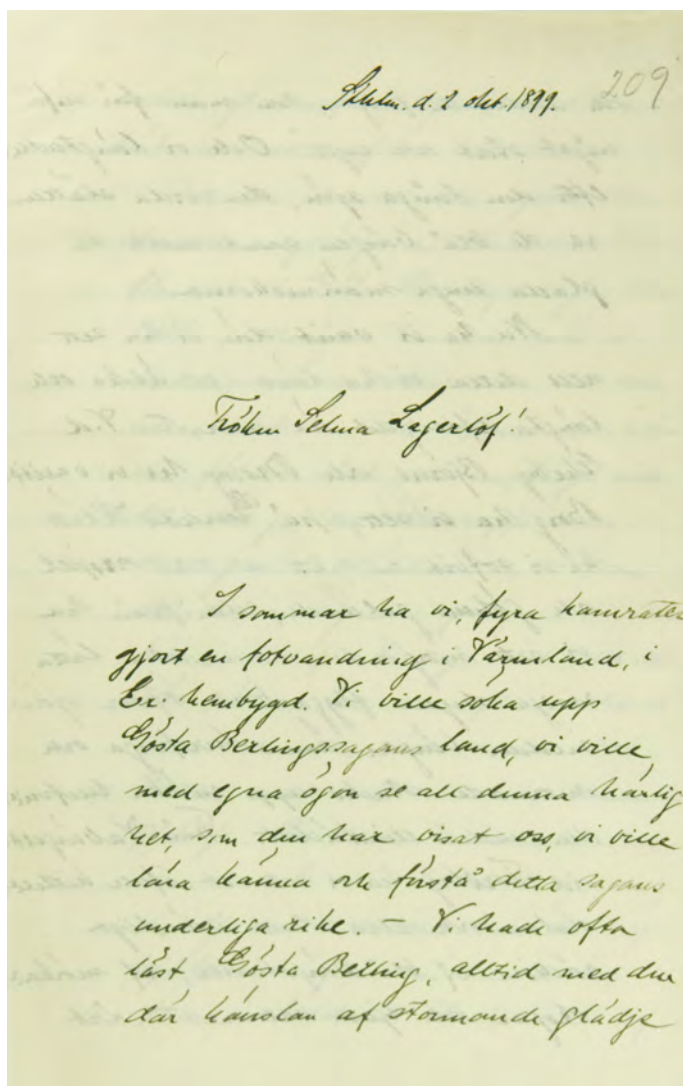
Långt mer poetiskt beskrivs dock Gösta Berling-turismen i ett brev från fyra kvinnor som varit på vandring i Värmland redan 1899. De skickar en längre reseskildring till Selma Lagerlöf. Den har ett före resan, ett under och ett efter:

I sommar kommer vi fyra kamrater ha gjort en fotvandring i Värmland, i Er hembygd. Vi vill söka upp Gösta Berlingssagans land, vi vill med egna ögon se all denna härlighet, som den har visat oss, vi ville lära känna och förstå detta sagans underliga rike. – Vi hade ofta läst Gösta Berling, alltid med den känslan af stormande glädje och undrande fråga, som man får inför något stort och nytt. Och vi längtade efter den långa sjön, den vida slätten och de blå bergen samt alla de glada, unga människorna!

Selma Lagerlöfs trakt blev en turistattraktion. Människor besökte platserna i hennes verk, hotell och båtar döptes efter karaktärer och efter Selma Lagerlöf själv.

Nu ha vi varit där. Vi ha sett allt detta, vi ha lärt att älska och längta efter det än mer. – Vid Ekeby, Björne och Broby ha vi varit. Borg ha vi sett, på Gurlitta Klätt ha vi sofvit en natt under orrspel och gökens galande, därifrån ha vi sett morgondimmorna som lätta, rosiga skyar flyga bort öfver sjön, medan bergen ännu kurfviga och mornade stucko upp morska hufvuden under dimtäcket. [---] Gösta Berlings saga, den läste vi när vi hvilade när vi rodde, när vi skulle ha det allra som bäst. – Och öfverallt stod den för oss. Det var en fröjd utan like att gå och söka upp alla dessa gamla välkända ställen, att lefva sig in i gångna tiders brusande lif. Vi sågo det alltför väl för oss, och nu efteråt ha vi åter och åter läst om vår bok.⁵³¹

Brev från de fyra väninnor som turistat i Gösta Berlings fotspår.

Citatet är ett bra exempel på vikten av det Sjöholm beskriver som att ”verkligen få vara där” och ”erfara allt på riktigt”.⁵³² Materiella ting – i detta fall gårdar, ”sjön” och ”Gurlitta Klätt” – är symboliskt laddade för resenärerna redan vid ankomsten, men de fyller dem med ytterligare innehåll genom att läsa i romanen om och om igen under resan. Brevet visar alltså att det pågick en mycket aktiv interaktion mellan romanen och platsen, och här finns ett exempel

på det som geokritiken kallar litteraturens referentiella kraft. Först skapas en förförståelse av platsen genom det litterära verket. Resmålets fikionaliseras sedan igen under besöket och till slut bearbetas minnena från resan genom omläsningarna av verket när kvinnorna väl har kommit hem. Hela fikionaliseringen av platsen – och omvänt realiseringen av fiktionen – görs kollektivt och påminner om en högintensiv bokcirkelaktivitet.

Ett platsskapande på egen hand med hjälp av litteraturen beskriver den major som först redogör för sin läsning av *Gösta Berlings saga* under olika perioder av sitt liv. Han tar upp hur han läst i de maskulina miljöerna på luckan, i mässen och på militärhögskolan såväl som tillsammans med sin fru, i hemmet. Majoren avslutar brevet med att berätta om sin resa till trakten 1934:

Till slut har det [läsningen av romanen] förmått mig att – tyvärr ensam – få komma hit till denna vackra trakt Det har i dessa sköna sommandagar varit mer än en högtid för mig att få känna Bokens kontakt med och kärlek för naturen i detta så svenska, både levande och allvarliga landskap. Jag vandrar kring till ”de älskade gårdarna” och ligger i gräset och läser med andakt om dess så välkända och kära kapitel. Jag har plockat och lagt in i min bok en vit blomma på Borg, en blå blomma på Berga och en gul blomma på Björne.⁵³³

Precis som de fyra kvinnorna 35 år tidigare har majoren med sig romanen och läser ur den vid de olika platserna. Han stavar boken med versalt B, vilket visar på en känsla av andakt. Han skriver från ”Länsmansgården” – idag hotellet Ulfaby herrgård i Sunne – som också omnämns i *Gösta Berlings saga*.⁵³⁴ Flera brev av litterära turister är skrivna på olika hotell och pensionat i Värmland och ibland innehåller de en önskan att besöka Mårbacka under vistelsen. Från ett ”herrgårdspensionat” i Björkefors kommer ett brev från samma år som majorens:

Äntligen har jag kunnat förverkliga min önskan, att se Värmland, – Gösta Berlings land. Då jag nu sitter här på ”Fors” blir en annan önskan allt mäktigare: att även få se Göstas mamma – diktaren, som trollade fram dessa trakter nästan åskådliga för läsaren i fjärran land. ”Gösta Berlings saga” [...] är en av de böcker, som jag läser om och om igen och njuter av alltmer.

Jag känner själv, att det är ganska oförskämt att be få komma till Mårbacka. Dr Lagerlöf får så många besök.⁵³⁵

I hög grad är alltså brevskrivarna övertygade om en verklighetsanknytning när det gäller miljöer, gestalter och öden i exempelvis *Gösta Berlings saga*. Det är dock värt att påpeka att ingen läsare i breven med explicita läsarreaktioner har läst in den biografiska Selma Lagerlöf i verkens konkreta karaktärer (förutom i den självbiografiska Mårbackasviten), även om vi i föregående kapitel visade att det finns försök från läsare som ber om ekonomisk hjälp att identifiera sig själva och sina livsöden med författaren via olika biografem som Mårbacka och Värmland. Dessutom identifierar de oupphörligen Lagerlöf med känslor och värderingar de uppfattar som viktiga i verken.

John Hurts stjärtvärme — läsning och längtan efter intimitet

Intresset för författaren i läsarbreven är alltså överväldigande. Läsarna identifierar budskap, öden, värderingar och känslor i verken med sådana de menar måste prägla Selma Lagerlöf som person. Det finns en uppenbar längtan efter att komma nära henne rent fysiskt – ”att även få se Göstas mamma”, som det heter i brevet ovan. Några läsare lämnar förklaringar till denna längtan att få träffa Lagerlöf när de motiverar varför de tar kontakt:

Ni måste förlåta mig min stora djerfhet, att jag icke längre kan stäfa min starka längtan, att få tacka Er – vår Selma Lagerlöf, för alla era herrliga tankar, som så tränga ned i allas hjertan.

Jag måste tacka för den förmåga Ni äger, att göra det mörka, dystra, – till strålande lif, det lilla obetydliga – till vidder och herrliga sträfvanden, och därför, att ni lär oss alla människor att se i lifvet omkring – Skönhet, äfven i småsaker, som det först synes – men, som är stora länken i lifskedjan, och, som är äfven till stor utveckling – nu blott vi märka dessa, och ej halka förbi dem. Detta lär ni oss, genom Ert hjertas godhet – Er stora, andliga styrka och Er glädjande, skriftande fantasie! [---]

När ni talar på detta sätt till människorna och väcker upp det bästa i deras inre – hur skall ni sedan kunna tro, att de ej känna sig

absolut bundna vid Er och älska Er med hela sin själ och fantasie?!
Jag känner det åtminstone så – och tycker det vore rakt onaturligt
att ej få tacka Er med mitt innersta väsen. Kanske att jag någon
gång i lifvet kan få se Er in i ögonen och muntligen få tacka Er?!⁵³⁶

Skönheten och fantasin i Lagerlöfs verk, men också tilltalet till läsaren, tolkas av brevskrivaren som nycklar till författarens personlighet. En intimitet upprättas genom att läsningen av läsaren uppfattas som ett möte med författaren. Det är dessa element som gör att läsare känner sig "absolut bundna" vid författaren, enligt denna skribent. Men framför allt hävdar brevskrivarna att de lärt *känna* Lagerlöf genom läsningen:

Ty där, utanför grindarna till Ert hem har jag i tankarna stått otaliga gånger, och en gång var jag i verkligheten också ganska nära vid den andra stranden av "Löfvens långa sjö", men som jag har inte velat tränga mig på Er, då jag väl vet hur kringsvärmad och störd Ni blir av nyfikna människor. Hos mig är det ingen nyfikenhet, jag känner er alltför väl och älskar Er alltför mycket, utan det har endast varit en ödmjuk önskan att en gång i livet få skåda in i Era av snillet eldlysande ögon och en gång i tacksam vördnad få trycka Er hand. Men som alltid gör jag det i mina tankar.⁵³⁷

Den kvinna som skrivit brevet verkar förtroligt vilja visa författaren att hon inte gett efter för driften att tränga sig på som hon vet att somliga gör. Som i många andra brev finns här alltså en medvetenhet om andra läsare samtidigt med en vilja att skilja ut sig; vare sig brevskrivarna ville eller inte stod de i ett slags förbindelse med andra i Lagerlöfs stora publik.

Följande citat är från en kvinna som liknar att lära känna Lagerlöf genom verket vid att lära känna sig själv; hon känner sig sedd genom författarskapet och drar slutsatsen att författaren därför måste vara lik henne:

I många år har jag i mina tankar hållit på att skriva till Er – och tala till Er. Allt sedan "Gösta Berling" kom ut – jag var nog en ibland de första som läste den – tyckte jag mig ha kommit närmare Er än någon annan människa i lifvet, den var ju som att lära endast närmare känna sig sjelf. Allt vad ni hade att säga, tonade för mig

som en efterklang i mitt eget väsens innersta – allt tycktes mig
liksom utgåendet från mig själv; jag kan ej bättre förklara det [...].⁵³⁸

Läsarna anser alltså att de känner författaren: hon är deras vän, de vill träffa henne, hälsa på i hennes berömda hem och turista i hennes trakt. Git Claesson Pipping och Tom Olsson har i *Dyrkan och spektakel* (2011) visat att en strävan efter kontakt med *människan* Selma Lagerlöf också tycks ha kännetecknat den publik som närvarade vid hennes olika offentliga framträdanden.⁵³⁹ Under till exempel hennes resa till Finland 1912, som vi omnämnde i kapitel 2, rapporterade pressen om författaren varje dag. Claesson Pipping och Olsson beskriver hyllningarna i tidningarna – skolbarn sjöng vid tågstationerna, hennes engagemang var fullpackade – och de har analyserat återgivandet av känsloutlevelsen vid hennes framträdanden.⁵⁴⁰ Ett läsarbrev till Lagerlöf från Finland 1938 visar hur minnesvärd hennes resa var:

Er 80-årsdag har inte lämnat mig ro. Jag har alltsedan dess känt en frestande längtan att skriva och tacka för allt vad Ni främst i Gösta Berlings saga skänkt mig av fröjd och flykt. [...] När Fröken besökte Finland var jag bedrövad att på grund av tillfällig sjukdom inte få se Er. Min svägerska [...] berättade ofta hur hon sammanträffat med er under en järnvägsresa [...]. Hur gärna hade jag inte velat vara med!⁵⁴¹

Brevskrivaren refererar till besöket hela 26 år efter Selma Lagerlöfs resa i öst och minns ännu varför hon var förhindrad att "se" författaren.

Vad är det då med litteraturen som kan bidra till att människor vill gå bortom den och sätta sig i kontakt med författaren? Journalisten Andrev Walden har i en krönika i *Dagens Nyheter* formulerat sig tänkvärt kring människors försök att närma sig kända personer. Walden skriver om hur han en gång klev in i en taxi alldeles efter att skådespelaren John Hurt suttit där: "Medan taxichauffören [...] ringde en vän för att berätta om det som nyss hänt honom lade jag min hand på sätet. Fingrade över det kalla skinnet tills jag hittade värmen. John Hurts stjärtvärme." Walden föreställer sig roller som John Hurt har spelat och skriver att han tog "en glupsk tugga i luften. Den som varit inne i John Hurts lungor. Jag höll andan, kände värmen stiga i handen och tänkte att nu är John Hurt i mig."⁵⁴²

Här rör Walden vid något som kan tyckas vara gränsöverskridande hos fans. Det är lätt att skratta åt Waldens lite galna strävan efter intimitet, och hade en mindre känd skådespelare suttit i taxin hade hans dyrkan tett sig som en överreaktion; nivån på kändisskapet kan avgöra hur intim publiken tillåter sig vara och/eller vågar berätta att de är. Selma Lagerlöfs berömmelse var, som vi sett, hursomhelst tillräckligt stor för att bära en hel del påträngande infall från läsarna. Och visst är det just impulsen att komma nära den berömda författaren, som brevskrivaren i citatet ovan – vilken i tanken befunnit sig utanför Lagerlöfs grind ”otaliga gånger” – vill visa att hon har kontroll över. Hon lugnar Selma Lagerlöf: ”jag har inte velat tränga mig på Er, då jag väl vet hur kring-svärmad och störd Ni blir”. Men genom sitt brev tar hon faktiskt ändå kontakt.

Walden diskuterar i sin krönika även ett svar som författaren Bengt Ohlsson ger i radioprogrammet ”Allvarligt talat” på lyssnarfrågan ”bör vi tilltala världskändisar?”. Ohlsson sätter där fingret på något vi tidigare varit inne på i boken: att asymmetri mellan publiken och kändisen kan skapa aggression. Människor känner en obalans när de står framför kändisen, säger Ohlsson, och de kan börja tycka att hen är kränkande och orättvis. De vill därför ha något mer tillbaka än bara ett förstrött tack, de vill ha ”en trofé”. Detta känns igen från många läsarbrev, som ju tillsammans med ett tack alltsomoftast innehåller en bön om konkreta troféer: ett svar, en autograf, en namnteckning i en bok, information eller ett möte. I vissa brev ligger också, som vi tidigare visat, en ilska eller irritation på lur. Som vi tidigare konstaterat har flera forskare varit inne på att individuella fans ofta upplever att de ”känner” stjärnan personligen: de tror sig veta hur hen tänker, vad hen gör och så vidare. Detta har ansetts bero på stjärnans professionella verksamhet, men också på det urval av medier som publiken individuellt tar till sig och som förstärker bindningen. Känslan av närhet kan bli så stark att den misstas för personlig vänskap eller kärlek. Att bli avvisad då kan skapa ilska.⁵⁴³

En förklaring på strävan efter intimitet som är mer specifikt överförbar på just författare kan hämtas från tidigare omnämnda Lauren Berlant, som har undersökt ett populärt kvinnokulturellt kretslopp i USA och i samband med det myntat begreppet ”den intima publiken” (*the intimate public*). Med det åsyftas alltså en publik som genom sin läsning får bekräftat att den har vissa åsikter, värderingar och känslor gemensamma med författaren, men även med andra läsare. Detta skapar en gemensam värde- och känslostruktur.⁵⁴⁴ Lagerlöfbreven vittnar om något liknande. Läsarna i materialet – som dock

tillhör flera skilda läsargemenskaper – vittnar om att både deras känslor och värderingar har bekräftats genom läsningen. Det goda budskapet, empatin med karaktärerna, vurmen för det regionala och nationella och inte minst för författaren själv – allt detta, som vi visat att läsarna refererar till i sina brev, är exempel på sådana värden.

Intimitet är, inte minst i den ovan nämnda texten av Berlant, en kvinnligt kodad term. Den är knuten till känslsamhet och det privata, områden som män vid förra sekelskiftet förväntades hålla på distans. I breven till Selma Lagerlöf gör männen dock inte alltid det, något som vi närmare ska diskutera nedan.

Kvinnors och mäns läspraktiker – kroppen och känslorna

För att sätta diskussionen om läsning och genus i sammanhang får vi gå tillbaka till 1700- och 1800-talens syn på romanläsning, närmare bestämt till de läsare som främst har varit föremål för forskning från den tiden: de lärda kretsarna, dem vi har tillgång till genom arkiven. De flesta romanläsare under dessa århundraden var kvinnor, och det existerade i samtiden en tydlig oro för att litteraturen skulle kunna få dem att börja ifrågasätta sina liv. Dessutom fanns en övertygelse om att läsning involverade kroppen och känslorna och därför var farlig, eftersom den framkallade ett så starkt beroende. Inom medicinen hade, berättar Darnton, långa listor upprättats på fysiska symptom som överdriven läsning ansågs kunna orsaka. Bland dessa märktes förkylning, synfel, feber, hemorrojder, astma, hysteri och melankoli. Att läsa istället för att gå raska promenader i friska luften kunde få musklerna att förtvina och metaforer som ”läshunger” eller ”att smälta en text” hade närmast en bokstavlig betydelse.⁵⁴⁵ Dessutom hade tyst läsning i avgränsade rum börjat praktiseras. Tystnad, enskildhet, känslor och kropp – blandningen av alla dessa faktorer gjorde romanläsning till något moraliskt tvivelaktigt. Kvinnorna tog med sig sin beroendeframkallande föda in i sovrummen och underkastade sig passionernas makt. Kopplingen mellan läsning och ensamma sexuella nöjen var inte bara antydd i samtiden, den var uttalad.⁵⁴⁶

För männen gällde att romanläsning ansågs kunna feminisera dem, vilket med tidens logik ofelbart ledde till onanistiska beteenden.⁵⁴⁷ Förkvinnligandet hade att göra med att romanläsningens inverkan på kroppen inte ansågs vara möjlig att kontrollera. Män som läste romaner gav sig precis som kvinnorna

passivt hän och det ansågs belagt att det manliga förnuftet därmed grumlades av passioner. De aktiva, rationella och civiliserade männen skulle helt enkelt läsa faktaböcker, och kvinnor, som förknippades med kropp, känsla, natur och passivitet, förbands med, den alltmer föraktade, romangenren.⁵⁴⁸

Det är värt att ha i åtanke att inlevelsen, inte minst den fysiska, stod i centrum på den här tiden, också för män. Både kropp och känslor sågs därför som självklart inblandade i läsakten även om de nu – på grund av att läsakten blev privat – började misstänkliggöras istället för att hyllas som tidigare i historien. Och när läsningen allt starkare förknippas med förnuft och reflektion, under framför allt senare delen av 1800-talet, försvinner uppskattningen av konstens förmåga att röra känslor och att påverka människors fysik. I 1900-talets lästeorier har, som vi ju redan varit inne på, emotionerna och kroppen helt trängts undan till förmån för ett distanserat och rationellt orienterat perspektiv som premierar rationalitet och meningsskapande. Fysiska reaktioner och känslengagemang kopplas nu helt till kvinnors läsning och den litteratur de föredrar blir följaktligen ”låg”.⁵⁴⁹ Som Karin Littau påpekat i *Theories of Reading* (2006), som framför allt handlar om kroppens relation till läsning, är det typiskt för detta förlopp att en av litteraturteorins mest inflytelserika texter någonsin bär titeln ”The Affective Fallacy” (1949) och varnar för de felslut en professionell läsare kan göra om hen läser känslösamt och låter sig ryckas med.⁵⁵⁰

Littau har visat hur feministiska forskare därför har dragit sig för att överhuvudtaget diskutera kroppens inblandning i kvinnors läsning. I Radways inflytelserika intervjustudie om kvinnors läsning av romantikböcker,⁵⁵¹ påpekar Littau, framgår att hon inte ens diskuterar de svar som berör kvinnornas fysiska engagemang i läsningen. Den feministiska forskningen har med andra ord strävat efter att visa att kvinnor inte alls läser passivt, helt förlorade åt sina känslor och sin kropp. Istället har den velat visa på aktiviteten, att kvinnor läser med motstånd, att deras läsning faktiskt är kreativ och rationell och att den lyfter fram subversiva budskap.⁵⁵²

Den feministiska läsforskningen har möjligen varit väl starkt fokuserad på att ge en motbild till mäns syn på kvinnors läsning, och kanske kunde den för att reparera den nedlåtande synen på kvinnors läsning ha valt en väg som varit mindre orienterad mot meningsskapande förmågor och kreativitet. Den fråga som borde ha ställts var nog inte enbart den om synen på kvinnors läsning varit felaktigt formulerad av manliga tänkare, utan även den om synen på mäns läsning *också* varit det. Läser kvinnor och män så olika som littera-

turvetenskapen har påstått? Har de gjort det historiskt? Kan Lagerlöfs läsare hjälpa oss att besvara den frågan?

För det första är det värt att påpeka att inget tyder på att de manliga läsare som finns representerade bland breven verkar ha tyckt att Selma Lagerlöfs böcker var litteratur för kvinnor, en uppfattning vi ofta möter idag. Bland de tusentals försändelserna är mer än en tredjedel från män, vilket inte bevisar, men ger en fingervisning om, könsfördelningen bland dåtidens Lagerlöfläsare i stort.⁵⁵³ Men hur läste de? Som den förnuftige, kontrollerade, tänkande man som skapas från 1800-talets mitt och framåt, eller har de i själva verket mer gemensamt med 1700- och 1800-talens känslostyrda läsare?

Frågan är förstas retorisk för den som läst de brevcitat vi redan tagit upp. Männens brev visar att de också blir bundna till gemensamma värden och känslor genom läsningen; de vittnar om ett slags intimitet. Även många män anser att de känner författaren genom böckerna och också män vill komma på besök. De uttrycker sig mycket känslösamt och verkar heller inte anstränga sig för att hålla kroppsreaktioner utanför läsningen. I stilen ingår ofta utrops-tecken och upprepningar. Så här kan det låta:

Ah, jag minns Er "Gösta Berlings-saga!", hur jag läst om och om igen, hur jag dock ständigt läst den med stigande hänförelse för hvarje blad, hvarje sida. Ah, "Gösta Berlings saga", den boken är för mig det bästa, det härligaste jag vet! [---] tack för allt, allt---⁵⁵⁴

Ordet "hänförelse" är vanligt liksom "njutning" och "härlig" och "innersta":

Av vad Ni skrivit sätter jag Jerusalem högst. O vad den är härlig!
Vilken njutning att läsa den! Vissa kapitlen äro [...] så tagna på kor-net att de träffat och blottat människan i hennes allra innersta djup.
Hell dig du benådade!⁵⁵⁵

En äldre man verkar ha tappat kontrollen över sitt romanintag vid läsningen, som beskrivs med en matmetafor: "Först slukade jag romanen från perm till perm, jag, gamle man stal mig att läsa den på sängen redan i soluppgången."⁵⁵⁶

Mottagandet av *Kejsarn av Portugallien* präglas av referenser till hjärtat, något som kan ha att göra med att Kejsarns hjärta börjar klappa när hans dotter föds.⁵⁵⁷

I går kväll läste jag ut Er bok ”Kejsarn av Portugallien” för andra gången. O, vad jag tycker om den! Med vilka tårade ögon och klapande hjärtan måste vi inte läsa om Jan och Klara? Men O, låt mig få ett litet brev från Eder, där ni talar om ”Kejsarn” och Sven Elver-son i ”Bannlyst” och Lotta Hedman. O, låt mig få det!!!⁵⁵⁸

Eller:

Jag kan ej förstå att man kan skriva något som gå så direkt till hjärtat [...] denna bok [*Kejsarn av Portugallien*] är en hymn till längtan och den enkla stora känslan.⁵⁵⁹

Även tårar flödar hos de manliga läsarna: ”Jag vill lägga in litet mera av min själ i brevet men inga utgjutelser förmår jag längre efter att ha gråtit så öfver Edra upphöjda skildringar”, kan det heta.⁵⁶⁰ I följande citat, från en ”f.d. löjtnant i Kungl. flottans reserv”, uppges tårarna vara ”naturliga” på grund av Lagerlöfs förmåga att få själens strängar att dallra:

Då jag i ungdomsåren, för öfver 20 år sedan läste Edra samtliga då utkomna böcker, gjorde de oftast ett så starkt intryck på mig att jag ej kunde hålla tillbaka tårarne.

Ni vidrör ju och behandlar de problem, som ligga djupast i människosjälens, så att det väl är rätt naturligt att själens strängar dallra när någon spelar på dem med den förmåga, som är Eder given.

Den starkaste film jag sett var Eder ”Körkarlen”. Slutet på den-samma: ”O Gud skörda mig icke förrän jag är mogen”, gav gensvar i min själ [...] ⁵⁶¹

Själens nämns i citatet tre gånger, och intrycket är att tårar och själen hör ihop. Att vara starkt fångad av en roman kan också få tårarna att flöda, som hos en man som skriver att han ”var 28 år när Nils Holgersson kom i mina händer Den fängslade mig i allra högsta grad och tårarna rann alltsom oftast utmed mina kinder.”⁵⁶²

Det är med andra ord ofta ett ”ack” och ett ”oh” också i männens brev, och de återger ogenerat hur de hur de känt sorg, förtvivlan, spänning och glädje under läsningen. De berättar utan tvekan om att deras kroppar varit involve-

rade i läsakten: tårar, rysningar, själsdallringar, vibrationer, matmetaforer och hjärtslag är några reaktioner som beskrivs. Att de har låtit sig föras med av berättelsen, befunnit sig på flykt från sina materiella omständigheter är också bilder männen ger av läsningens effekter på dem.⁵⁶³

Denna känsllosamma, och inte minst kroppsliga, läspraktik strider mot dåtidens dominerande manlighetsnormer. Decennierna kring sekelskiftet 1900 brukar visserligen beskrivas som en tid av kris för manligheten, men denna kris har delvis setts som en följd av de nya kraven på rationalitet och kontroll, vilka omfattade män i såväl arbetar- och bonde- som borgarklassen. Men flera motbilder fanns. Mannen i tårar kunde passera vid en viss ålder – yngre män ansågs inte ha lika stor kontroll över sina passioner och lidelser – och i viss mån inom en specifik klass, men de var motbilder och inte övergripande ideal.⁵⁶⁴

Männens brev till Lagerlöf ger en bild av mäns läspraktiker som alltså i många fall skiljer sig från föreställningarna om genus och läsning på två punkter: de läste utan att skämmas en kvinnlig författare som skrev romaner med melodramatiska inslag, och många av dem skriver ogenerat och känslösamt till författaren om hur de tagit till sig denna litteratur på ett för tiden omanligt sätt. Hur kommer sig detta?

Att män läste Lagerlöf är kanske det minst underliga. Hon tillhörde som sagt flera litterära kretslopp och verken var lätta att få tag i. Författaren hyllades kontinuerligt av och rekommenderades för både män och kvinnor av olika auktoriteter som litterära eliter, lärare, föräldrar, präster och så vidare. Men den "omanliga" läspraktiken då? Var det en överrepresentation av "omanliga" män som skrev till Selma Lagerlöf? Mer sannolikt är att litteraturen var en diskurs med vida ramar, något som skulle innebära att den etablerade synen på mäns och kvinnors läspraktiker varit alltför schablonartad.⁵⁶⁵ Detta kan i sin tur bero på att de studier av historiska läsare som finns länge rört olika elitors läsning och deras idéer om läsning. I vilken utsträckning detta lärda tankegods sedan spred sig till eller omfattade andra samhällsskikt är frågor som inte är tillräckligt utredda.⁵⁶⁶

Att det var något specifikt med just Selma Lagerlöf som inverkade på läspraktiken är förstås också en möjlighet.⁵⁶⁷ Manliga recensenter har till exempel genom åren ofta gett uttryck för en hög grad av känslsamhet i sina recensioner av Lagerlöfs verk. Det är tydligt i breven att de som läste samtida recensioner tog intryck av dem.⁵⁶⁸ Författarens egna texter smittade också

märkbart av sig på vissa brev från manliga läsare. Hon skrev om män som Gösta Berling, Gunnar Hede, David Holm, Jan i Skrolycka, gestalter som mer passade in på en psykiskt sårbar manlighet än på samtidens rådande normer. De manliga brevskrivarna använde sig som vi sett gärna av dessa manliga gestalter, till exempel genom identifikation, när de beskrev sitt känsloliv, sin karaktär eller sin situation. Det är också värt att påminna om att de som skrev oftast ville ha någonting av Lagerlöf och att breven därför kan vara anpassade efter vad de trodde var effektivt, både när det gällde innehåll och stil.

Även själva brevformen måste beaktas utifrån tidens uppdelning mellan privat och offentligt. Claesson Pipping och Olsson har i sin artikel om pressen och publikens känslor lanserat begreppet ”intim offentlighet”. Med detta menar de dels den gemensamhetsskapande läsakten, dels en blandning av en intim publik bestående av Lagerlöfläsare och en (Lagerlöf)offentlighet i vilken känsloutlevelser sker publikt.⁵⁶⁹ Breven till Selma Lagerlöf är dock av en annan karaktär än ett offentligt framträdande, menar vi. Fastän Lagerlöf är en offentlig person utspelar sig inte brevskrivandet i en offentlighet utan på en privat nivå. Med breven befinner vi oss inte i det publikt offentliga. Brevskrivarna upplever inte sina brev som texter de delar med andra läsare och känslouttrycken är därför sannolikt annorlunda strukturerade.⁵⁷⁰

Lagerlöfs manliga publik adresserar ofta författaren som om hon vore en vän, en själsfrände eller en modersfigur. Detta närmast familjärt intima anslag kan ha gjort det möjligt för somliga män att känslösamt skriva om de emotioner och värderingar som de upplevde sig ha fått bekräftade i läsningen och genom sin bild av Selma Lagerlöf.

I sammanhanget bör förstås också den brevretoriska traditionen vägas in. Breven från tiden var ju i många sammanhang känslösamt formulerade, särskilt de så kallade vänbreven. På grund av ömhetsbetygelserna i dessa korrespondenser har det till exempel varit svårt att skilja homosocial vänskap från homosexuell kärlek. Detta gäller framför allt det tidiga 1800-talet, men det är tydligt i brev mellan manliga vänner ännu vid sekelskiftet 1900.⁵⁷¹ Här finns en skillnad mellan det utrymme som breven gav för känslor och intimitet och hur läsning skildras av män eller pojkar i läsarundersökningar. Sara Andersson redogör i sin avhandling *Läsande flickor* (2020) för Georg Brandells läsarundersökning från 1913 där flickor och pojkar själva fick motivera sina favoritböcker. För pojkarna framträdde då det ”äventyrliga, vågsamma och spännande” medan flickorna värdesatte det ”idylliska och känslösamma”.⁵⁷²

Materialet i Brandells undersökning är svårt att jämföra med de utsagor om läsning som framkommer i Lagerlöfbreven, men troligt är att det var svårare både för pojkar och män att uttrycka känslsamhet i en enkät genomförd som en del av en studie. I de intervjuer i samlingen *Biblioteksminnen* som Dolatkhah undersökt, finns inte den tydliga uppdelning mellan flickors och pojkars läsning som Brandells enkät beskriver. Där förekommer istället exempel på pojkars känslomässiga läsning av så skild litteratur som *Den siste athenaren* och *Raskens*.⁵⁷³ I materialet framställs också gråtande som något som kunde vara härligt, men det är bara kvinnliga läsare som beskriver gråt.⁵⁷⁴ Brevet som ett intimt medium och ett utrymme där känslor kunde uttryckas privat kan alltså vara en del av anledningen till att männen beskrev en känslsam läspraktik.

Förklaringarna till hur och varför män skrev om sin läsning till Lagerlöf och hur de använde sin bild av henne och verken är komplexa. De involverar alltså diskussioner av privat, offentligt och intimt, bilden av författaren, olika läspraktiker, värde- och känslorstrukturer, retoriska sätt att formulera sig och brevtraditionen i sig. Männens brev till Selma Lagerlöf kan inte bara modifiera vår syn på maskulinitet och läsning utan även mer generellt fördjupa synen på normer för manligt och omanligt vid decennierna runt förra sekelskiftet.

Det kan dock konstateras att den uppfattning som ska ha rätt i de litterära eliterna om mäns och kvinnors läsning under 1900-talet inte verkar ha påverkat de män som skrev till Lagerlöf. Huruvida detta också gäller för mäns läsning i allmänhet i författarens samtid vet vi rätt lite om, eftersom det inte har undersökts. Var läsningen kanske mer genre- än genusstyrd? Litteraturvetenskapens syn på mäns läsning verkar ha fungerat som en motbild till den negativt värderande synen på kvinnors läsning, vilken många genusforskare har tagit för given utan egentligt empiriskt stöd. Den som vill läsa mot normen, på vilket sätt det vara må, måste börja med att definiera den empiriskt.

Religiösa läspraktiker

Selma Lagerlöfs författarskap innehåller många predikanter. Det börjar med Gösta Berling i predikstolen, som talar så vackert att församlingen förlåter honom allt, och slutar med Karl-Artur, den snävt pietistiska prästen i trilogin om Löwensköldska ringen. I *Jerusalem* är det väckelsepredikanten Hellgums ord som får byborna i Nås att lämna sin hembygd för det Heliga landet.

”Då vi gemensamt läst Edra böcker har min man många gånger talat om hur han kände Eder Gudfruktan & renhet & detta jämte min egen djupa känsla därför kom mig att skriva till Eder.”⁵⁷⁵ Så skriver en kvinna från Stockholm till Selma Lagerlöf 1928 och detta var inte ett ovanligt sätt att läsa hennes verk. Samtiden betraktade henne, om inte som öppet troende, så åtminstone som en författare som stod för ett kristet arv och kristna värderingar. Biskopen Einar Billing skrev i *Vår kallelse* (1909) att hon ”kanske bättre än någon teolog efter Luther förstått att beprisa kallelsen och uppågå dess under”.⁵⁷⁶

Frågan om Lagerlöf var kristen har ställts upprepade gånger och besvarats olika. Bengt Ek menar att ”[e]n tidig förtrogenhet med bibelns värld satte djupa spår, vilka ständigt framträdde i den vuxna författarinnans produktion såväl i stil, som i motivval, utan att man dock på något sätt kan tala om Selma Lagerlöf som bibliskt troende”.⁵⁷⁷ Margaretha Brandby-Cöster menar att Lagerlöfs verk ger uttryck för en luthersk livsförståelse, oavsett hennes intentioner.⁵⁷⁸ Idag är det en vanlig uppfattning att Lagerlöfs litterära verk ofta hämtar stoff och symboler från den bibliska traditionen utan att explicit uttrycka en kristen tro. I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet uppfattades saken annorlunda och breven visar att Lagerlöf betraktades som en författare som för ut Bibelns budskap mer lättillgängligt. Texterna användes för andakt och begrundan, men de litterära verken fick också hennes kristna tro att bli ifrågasatt.

De läsarbrev som i någon mening kan sägas vara religiösa läsningar är av olika slag. Brevskrivarna kan diskutera religiösa teman i verken eller be författaren stödja något religiöst ändamål, till exempel en publikation eller en manifestation, då hon uppfattas som en kristen författare. Som vi visat i kapitel 3 finns det också de som ber om pengar eftersom de tror att Lagerlöfs kristna livsåskådning borgar för en förståelse för de svaga: ”Vår Gud är stor och barmhärtig han delar sina häfvor så olika. Ni har fått guld och jag har fått de 7 barnen”, som en fattig kvinna skriver.⁵⁷⁹

I många fall är det religiöst färgade språket i breven en del av en retorik även om det samtidigt kan vara ett uttryck för en tro. Det finns återkommande fraser: ”Guds välsignelse öfver fröken i fortsättningen af sin lefnad”.⁵⁸⁰ Andra brev har ett mer utpräglat religiöst språk med direkta citat från Bibeln eller hänvisningar till bibeltexter. För det mesta rör sig de religiösa läspraktikerna inom en kristen kontext.⁵⁸¹

Selma Lagerlöf var en modern marknadsförfattare, men för de brevskrivare som tolkar hennes verk i en religiös kontext är det inte främst underhållnings-

och konsumtionsläsning som beskrivs. Istället finns starka kopplingar till en äldre, begrundande läsning eller andaktsläsning.⁵⁸² De brev som kan sägas beskriva en religiös läspraktik är de som kommenterar Lagerlöfs texter ur ett religiöst perspektiv eller som är riktade till henne som en religiöst orienterad författare. Den sistnämnda uppfattningen kan ha sin grund i en läsning av författarskapet eller i en mer indirekt förmedling av författarskap och författarroll, exempelvis genom olika medier. Vilket slags religiositet ansåg brevskrivarna att hon representerade? Hur läste de henne? Var det för att få tröst, andliga insikter eller för moralisk bättring?

De lutherska tankefigurer som Brandby-Cöster menar är centrala för Selma Lagerlöfs författarskap kan vara svåra att få syn på, hävdar hon, eftersom de i hennes samtid var så grundläggande. Den utmaning som enhetskulturen och lutherdomen ställdes inför av olika folkrörelser under senare hälften av 1800-talet är ett återkommande tema i Lagerlöfs texter, som skildrar frikyrkor, väckelserörelser, frälsning och mirakler. Även om man inte ser enhetskulturen och det lutherska arvet som en självklar grund för författarskapet, är det tydligt att det präglas av motsättningarna mellan äldre och nyare sätt att tro. En viktig poäng hos Brandby-Cöster är att forskningen ingående behandlat Lagerlöfs inställning till den nya religiositeten, såsom religiös liberalism, teosofi och spiritualism, medan mindre intresse visats för den kristna tradition som hon haft med sig från sin uppväxt.⁵⁸³ Det lutherska arvet har inte riktigt passerat in när man velat ge bilden av Selma Lagerlöf som en modern, estetiskt experimenterande och samhällskritisk författare.

Att som Brandby-Cöster tolka Lagerlöfs författarskap mot bakgrund av en luthersk livsförståelse kan kanske bidra till att ge hennes texter en teologisk betydelse idag. Ur ett historiskt perspektiv är det dock en bild som bör kompletteras. I *Charlotte Löwensköld* (1925) och *Anna Svärd* (1928) är kontrasten tydlig mellan den livsfientliga pietism som Karl-Artur representerar och en liberal och medmänsklig syn på kristendomen representerad av prosten och prostinnan i Korskyrka, som hämtat inspiration från Lagerlöfs faster och hennes make, Tullius Hammargren, kyrkoherde i Karlskoga.

Sympatierna i konflikten mellan väckelse och fäderneärvd tro i *Jerusalem* (1901–02) är inte lika tydliga. Uppbrottet från hembygden framstår som destruktivt, samtidigt som porträttet av den kraftlöse kyrkoherden, som inte har något att sätta emot den karismatiske predikanten, pekar på ett behov av förändring. Det är därför inte anmärkningsvärt att Lagerlöf kunde tolkas

både som en bevarare av en gammal, kristen ordning och en som anslöt sig till rörelser som ropade på förnyelse. Framför allt väckelserörelsen finns tematiserad i författarskapet, inte bara i *Jerusalem*. Några exempel är de positiva skildringarna av Frälsningsarmén i *Körkarlen* (1912) och novellen ”En fallen kung” (1893), där inte minst de kvinnliga frälsningssoldaterna framstår som hjältar:

Strax därpå befallde kaptenen den ena af sina kamrater att stiga fram och aflägga bekännelse. Hon kom leende. Hon stod käck och oförfärad och slungade ut sin synds och sin omvändelses historia bland de hånande. Hvar lärde den kökspigan att stå leende under allt detta hån? Det var några af dem, som kommit för att drifva gyskel, hvilka bleknade. Hvarifrån togo dessa kvinnor sitt mod och sin makt? Det stod någon bakom dem.⁵⁸⁴

Att med frälsningens hjälp få ordet i sin makt har en parallell i de brev som berättar om personlig omvändelse. Ofta är de självutlämnande, men samtidigt mycket auktoritativa i sin ton. De använder Bibelns språk för att berätta sin historia och Guds vilja som motiv för att berätta den. Väckelserörelsen godkände sådana fiktionsberättelser som i, likhet med de äldre traktaterna, kunde betraktas som konkretiseringar av bibeltexten eller av levnadsteckningar av kristna föredömen. Åke Kussak, som kartlagt frikyrkorörelsen som litterär institution, menar också att den religiösa, folkliga förkunnelsen har haft ett stort inflytande på väckelsens berättartradition. Predikoexemplet, som var en uppbygglig anekdot som skulle konkretisera budskapet, var ursprungligen till hjälp för predikanter, men kunde sedan utvecklas till längre novellistiska berättelser.⁵⁸⁵

Denna genre är intressant i förhållande till Lagerlöfs texter, som på flera ställen tematiserar en sådan berättarsituation. Författaren låter ibland någon fiktiv karaktär använda sig av predikoexemplens berättargrepp, men hon gör det också själv, när hela texter utformas enligt dess mönster.⁵⁸⁶ Författarskapet ligger både inom den fiktionslitteratur som frikyrkorörelsen ville ta avstånd ifrån för att den var onyttig eller rent av skadlig och inom de fromma berättelser som var godkänd läsning, det vill säga konkretiserade Bibeln eller visade på goda, kristna exempel. Uppdelningen mellan dålig romanläsning och fromma berättelser blev mindre betydelsefull under 1920- och 30-talen,

medan till exempel opera och teater ännu fördömdes.⁵⁸⁷ Anna Söderblom, Nathan Söderbloms hustru, har vittnat om att hennes mor ogillade Lagerlöfs debut: "Hon ansåg icke, som sin älskade syster av väckelsefromhetens typ, att romanläsning var 'syndig', men väl 'skadlig' för unga flickor och i alla händelser 'onödig'."⁵⁸⁸ Oavsett om romanläsning bedömdes ur "väckelsefromhetens" perspektiv eller ur ett traditionellt lutherskt, kunde den alltså på 1890-talet fortfarande dömas ut, åtminstone av den äldre generationen.

I början av 1900-talet mjukades denna inställning till fiktionslitteraturen upp, inte minst på grund av förändringar i utbildningen. Den utbildningsreform som drevs igenom av socialdemokrater och liberaler var också en demokratisk reform. Respekten för överheten som inpräntades med hjälp av den obligatoriska katekesen fick ge plats åt en ny kristendomsundervisning som gick både väckelserörelsen och den religiösa liberalismen till mötes. Undervisningen blev mer pedagogiskt anpassad till olika åldrar, där yngre barn undervisades med bibliska berättelser och de äldre i kyrkohistoria. Reformen försköt makten över religionsämnet från prästerna till pedagogerna. Läsningen av katekesen och utantillinläringen av bibelord ersattes med mer litterära berättelser, framför allt om Jesus, som skulle levandegöra undervisningen, knyta den till elevernas vardagsliv och fungera etiskt fostrande.⁵⁸⁹

Skolan öppnade alltså dörren för en ny genre, den bibliska berättelsen i litterariserad form, en som Selma Lagerlöf – och andra kvinnliga författare – skrev flitigt i. Den nya undervisningsplanen 1919, samt att kvinnor tilläts bli lärare i folkskolan från slutet av 1800-talet, gav kvinnor ett nytt inflytande över hur skolans religiösa fostran utformades.⁵⁹⁰ Reformen 1919 kan ses som ett svar på kritiken från väckelserörelsen, som mer betonade livet än läran och gav tillåtelse att tolka Bibeln mer subjektivt.⁵⁹¹ Nya genrer utvecklades också, exempelvis de åldersanpassade bibelberättelser som krävdes i undervisningen och de brukslitterära berättelser som mötte väckelserörelsens krav. Synen på fiktionslitteratur var inom väckelsen ganska avvisande, som vi såg i Anna Söderbloms beskrivning av sin mor och moster. Rörelsen förordade "nyttig läsning" framför skadlig läsning av romaner, vilka "uppjaga fantasien, anstränga nerverna men lämna ingen egentlig behållning".⁵⁹² En viktig och förbisedd orsak till Selma Lagerlöfs popularitet i olika samhällsklasser och i alla delar av landet kan alltså vara att hennes litterära produktion, åtminstone till en del, kunde passera som "goda berättelser" i väckelserörelsens mening.⁵⁹³

Den väckelsekristendom som kommer till uttryck i breven kan visa sig som

en egen tolkning av eller direkta hänvisningar till Bibeln och ett bibliskt färgat språk. Brevskrivarens omvändelse, andliga hängivenhet och personliga relation med Jesus står i centrum. Ibland finns det direkta referenser till frikyrkliga rörelser, såsom pingstkyrkan, metodistkyrkan och Missionsförbundet, ibland till väckelserörelser inom Svenska kyrkan, såsom Frälsningsarmén.⁵⁹⁴ Brevskrivare väddar om hjälp med religiösa argument – något vi kort berörde i kapitel 3 om ekonomisk hjälp. Vid sidan av de brev som behandlades där finns sådana som mer direkt kopplar ihop Selma Lagerlöfs verk med hennes författarroll eller plikt som kristen:

Snälla Fröken Lagerlöv

Jag har länge tängt skriva ett par rader till eder var Svenska författarinna som man kallar eder jag och mina barn har med beundran läst edra digter både i läse bok och anorstädes jag läste nyligen en berättelse om att de sågo himmelen öppen, vilka ord vi måste stan-na och närmare betrakta förty att se himmelen öppen fodras mer än naturliga ögon

alt är ett under från den store Guden som himmel och jordt ha-ver, och skapat var deri bor, och begåvat var och en med andligt och lekamligt godt. även diktens gåva kommer ovanifrån och den be-löning som derpå fyljer, vilket alt nog är känt för eder, jag ha nem-ligen sett i tidningarna att di fattiga ihågkommas utav eder varför jag dristar mig att skriva ett par rader till eder, jag är en fattig små-länning som sitter här med sju små barn det yngsta 3 månader gam-malt det är hårda tider mången gång i det karga småland. [---]⁵⁹⁵

Tyvärr är brevet inte försett med datum, så vi kan inte se i vilken publikation hon har läst ”De sågo himmelen öppen” ur *Jerusalem*. Att döma av hennes formuleringar verkar familjen hursomhelst inte ha Lagerlöfs böcker i sin ägo. Kapitlet ”De sågo himmelen öppen” handlar om hur Stor Ingmar räddar tre små barn ur den översvämmande älven, men själv blir dödligt skadad. På dödsbädden sänder de bud efter hans vän Stark Ingmar. De två var med om en märklig händelse som unga:

Men då Stor Ingmar och Stark Ingmar kommit hit ned och skulle gå öfver flottbron, var det, som om någon tillsagt dem, att de skulle

Snälla Fröken Lagerlöf
 jag har länge tänkt skriva ett
 par rader till eder var Svenska
 författarinnor som man kallar
 eder jag och mina barn har med
 beundran läst edra Sigrar både
 i läse bok och annorstädes jag
 läste nyligen en berättelse om att
de sågo himmelen öfver
 vilka ord vi måste stanna och
 mårmare betrakta förtry att de
 himmelen öfven födras mer än naturliga
 ögon

I detta brev förenas en direkt hänvisning till kapitlet "De sågo himmelen
 öppen" i den första delen av Jerusalem med en bön om hjälp i Guds namn.

se uppåt. De gjorde så, och de sågo himmelen öppen öfver sig. Hela
 himlahvalvet var draget åt sidan som ett förhänge, och de båda sto-
 do hand i hand och sågo in i all himmelens härlighet.

På dödsbädden frågar Stor Ingmar om Stark Ingmar minns när de såg himme-
 len öppen. "Då vände sig Stor Ingmar helt mot honom, han log och strålade,
 som hade han den ljufvligaste nyhet att omtala. – 'Jag går dit nu, jag,' sade han

till Stark Ingmar. [...] Efter detta drog han endast ett par djupa andetag, och så var han död.”⁵⁹⁶ Den hänvisning till Bibeln som kapitlets rubrik utgör förbigick inte denna brevskrivare. I Johannesevangeliet säger Jesus till Nathanael och Filippos: ”Sannerligen, jag säger er: ni skall få se himlen öppen och Guds änglar stiga upp och stiga ner över Människosonen.”⁵⁹⁷ Man kan tolka det som att brevskrivaren menar att Selma Lagerlöf har ”mer än naturliga ögon”, och hon uttrycker tydligt att ”diktens gåva kommer ovanifrån”. För framgången har Lagerlöf alltså inte bara sig själv att tacka, utan även Gud. Brevskrivaren har funnit bevis på att författaren vill återgälda de gåvor hon fått till skänks från ovan, genom att hon ”sett i tidningarna att di fattiga ihågkommas utav eder”. Denna typ av formulering är som vi nämnt vanlig hos brevskrivare som ber om ekonomisk hjälp, men här används den i en uttalat religiös kontext.

Den fattiga modern som ber om kläder till skolbarnen tycks förvissad om Lagerlöfs kristendom. Andra är mer osäkra: ”Jag känner icke Doktor Lagerlövs ställning till Kristus. Kan för min egen del säga, att det är utesägligt stort och underbart att få tillhöra Honom, hava fått frälsning genom hans dyra blod och vara besegrad med den helige Ande och med glädje vänta Hans ankomst och bliva Honom lik”, skriver en kvinna 1928. Hon skickar också en bok och några småskrifter med religiöst innehåll med förhoppning om att de ”bliva till välsignelse”.⁵⁹⁸

I ett långt brev från 1928 diskuteras Lagerlöfs förhållande till Kristus av en kvinna från Missionsförbundet:

Med anledning av 70-årsdagen och all hyllning genom pressen, ha även mina tankar kretsat kring Doktor Lagerlöv de sista dagarna och jag ber innerligen av hjärtat att få meddela dessa tankar som rört sig i min inre värld.

Då min syster (en ung lärarinna i Småland) och jag samtalade om Doktor Lagerlövs välkända arbeten, nämnde min syster ordet: ”Kristuslegender”. Det ordet hade jag aldrig tänkt på i ett sådant ljus förut, och det tände liksom en eld därinne. En eld av kärlek och nitälskan för Jesus, mitt livs konung och förlossare, och det liksom frågade därinne: ”Kan en legend skrivas om honom som lever i dag (hebr. 13:8) som dagligen renar och bevarar mitt liv från all synd, som ger mig kraft – medvetet – att vandra i hans efterföljd.”

Ehuru jag ej med mina naturliga ögon skådar honom, men den

andliga människan som är född av Gud får dvälas ”i hans ansiktes
ljus” (Ps 89:16). [---]⁵⁹⁹

I detta brev är det just Kristusbilden som står i fokus. Trots allt hon skrivit om Kristus, uppfattar brevskrivaren Lagerlöf som en som inte ”lärt känna Jesus såsom Guds son vars blod renar från alla synder, och blivit känd personligen av honom eller med andra ord född på nytt och blivit en ny skapelse i Jesus Kristus”. Brevskrivaren ber för att även Lagerlöf ska finna Jesus och förmå ”förvalta sitt pund” bättre. Då kanske hon kan skriva en legend om hur Jesus lever idag, som brevskrivaren efterlyser.

En intressant aspekt är att brevet skrivs på uppdrag av Jesus: ”Vadhelst han säger Eder det gören. Och därför denna hälsning i Guds namn.” Detta är ett återkommande tema i väckelsebrevet. Brevskrivarna uppger ofta att de kontakter Selma Lagerlöf på grund av en gudomlig ingivelse, som här:

Genom en dröm jag haft under den gångna natten, känner jag mig manad att skriva till Er, helt dristigt. Vi veta ju hurusom Gud ofta talar och vägleder genom syner och drömmar (Apg 2:17, 9:10–12 mfl). Alltnog fick jag i drömmen vittna för Er om den härliga frälsning vi äga i Jesus Kristus [...].⁶⁰⁰

Just drömmen nämner de kristna brevskrivarna ofta som ett skäl eller förklaring till att de skriver, men detta är en återkommande taktik också hos andra brevskrivare. Detta är ett tydligt retoriskt grepp, men det finns också en anknytning till författarskapet, där Lagerlöf själv beskrivit hur människor blir vägledda genom drömmar, också i ett kristet sammanhang.⁶⁰¹

Majoriteten av breven från personer med anknytning till väckelserörelsen vänder sig till Lagerlöf med en förfrågan om ekonomisk hjälp, och många av dessa brev innehåller därför inte någon uttrycklig respons på hennes verk. Detta är inte överraskande, eftersom läsarna i väckelserörelsen ofta var torpare, arbetare eller arbetslösa. I denna grupp av läsare fanns också en större misstänksamhet mot ”romaner” än i andra läsargrupper. Karaktäristiskt för väckelsebrevet är det oväntat jämlika tilltalet, även från brevskrivare som stod långt under Selma Lagerlöf i samhällets hierarki. Bibelläsningen ger brevskrivarna ett språk och deras röst får auktoritet när de talar ”I Jesu namn”. Detta är ett framträdande drag i brevet från en medlem i Missionsförbundet

som citerades ovan. Brevskrivaren har kunskaper och insikter som Lagerlöf (ännu) inte har. Hon uppmanas att bättre förvalta sina gåvor, för att vägleda människor i samtiden och rätta till de falska bilderna av Jesus.

I de religiösa breven till Lagerlöf betonas ofta den plikt hon anses ha att upplysa de okunniga om kristendomen. Vi såg det i exemplet ovan, där brevskrivaren önskar att författaren ska ”vägleda nutidens folk”. En begynnande sekularisering syns i breven redan från början av 1900-talet. Kristen upplysning är därför ett tema som återkommer i breven. En brevskrivare från 1915 är mer hoppfull om Lagerlöfs förmåga att upplysa folket i religiösa frågor än den kritiska läsaren i avsnittet ovan:

Härmed ber j. vördsamt att få framföra mitt varma tack för den rikedom svenska folket fått genom Eder. Djupast är nog tacket riktat till mänsklighetens store Fader, som är villig att giva åt människors barn av sina rikedomar, men närmast måste det söka sig väg även till den, som velat bruka sig till ”en god skrivares penna” eller ”en ropandes röst”. Ty så har mitt hjärta mottagit Edra skrifter. Jag har setat inför dem i självrannsakan, bekännelse och bön.

Måhända – det är mitt hopp – skola Edra skrifter komma att verka väckande, där varken lag eller evangelium kunna få verka.

I känsla av min och hela svenska folkets tacksamhetsskuld ber jag Eder vördsamt mottaga mitt varmaste tack.⁶⁰²

Tacksamhetsbetygelserna är många i detta brev. Den första går till ”mänsklighetens store Fader”, men därefter till ”den, som velat bruka sig till en god skrivares penna” eller ”en ropandes röst”. ”En god skrifvares penna” var ett uttryck som väckelsediktaren Lina Sandell använde om sig själv för att gardera sig mot högmod vid världslig framgång.⁶⁰³ Även i detta brev ses alltså Selma Lagerlöf som ett verktyg i Guds hand och hennes författarskap som förebådande Guds ankomst. Brevskrivaren uttrycker också tydligt att hon inte läser Lagerlöfs texter som skönlitteratur, utan som andaktslitteratur. Hon hoppas även att de kan ha denna ”väckande” funktion för andra läsare, som vanligen inte läser Bibeln. Här är ett tydligt exempel på att Lagerlöf lyckas nå flera olika publikationer med sina verk. Inte bara de redan frälsta kan ha nytta av hennes skrifter – de når ut till dem som inte läser evangeliet.

Det finns andra exempel på att Lagerlöfs skrifter används i en kristen fost-

ran. En skolmagister skriver att han ska använda dem vid ett föredrag till trettonhelgens julgransfest: ”Då jag inte på en julgransfest vill förstöra stämningen med en domedagspredikan men ändå vill ge oss, var och en, en tänkeställare, kan jag inte tänka mig att kunna göra detta på något bättre sätt än att ta Doktor Lagerlöf till hjälp”, skriver han. Också han menar att hon ”kan predika – utan att predika!” och finner ”sant kristliga tankar” uttryckta i författarskapet. Han berömmar särskilt novellen ”Torparen hos Dobbrichsen”, som ”står Vår Herre närmare än mången annan, som kanske anser sig vara säker om saligheten”.⁶⁰⁴

”Torparen hos Dobbrichsen” trycktes i samlingen *Höst* 1933. Novellen handlar om en fattig torpare som går på ett bönemöte i en bondstuga. Predikanten försöker skrämma församlingen till väckelse genom att tala om helvetet, men torparen kan inte bli omvänd hur gärna han än vill. På vägen hem säger han till några av sina torparkamrater: ”När en har varit torpare hos Dobbrichsen i all sin tid och så ska komma till helvetet, när en är död, så har en inte mycket glädje av att en har blivit till.”⁶⁰⁵ En nyårsnatt drömmer berättaren att torparen ställs inför Gud efter sin död. Men Gud är prosten Werme i Sunne och himmelen är salongen i prostgården. Werme slår upp torparen i husförhörsboken och släpper sedan in honom i salongen. Budskapet från Gud/prosten Werme är att det goda arbete torparen utfört i sitt liv ”räknas mer än något annat”.⁶⁰⁶ Berättelsen kan tolkas som ett uttryck för en luthersk livssyn, där arbetet i nästans tjänst också är en tjänst åt Gud. Men på ett för Selma Lagerlöf karaktäristiskt vis tas de teologiska frågorna ned på ett vardagligt plan, som när Gud får gestaltas av prosten Werme (också han, kan tänkas, en representant för ”den gamla tron”) och himmelriket av prostgårdssalongen.

Skolmagistern använde alltså berättelsen i uppbyggligt syfte, för elevernas andliga fostran, om än inte direkt i undervisning. Flera andra brevskrivare efterfrågar läromedel i kristendom. Från ett fängelse skriver en man att han i ungdomen var ointresserad av kristendom, men att han ägnat sin fängelsetid åt flitig läsning ”af Guds ord”:

Nu torde det vara en af många erkänd sanning, att kristendomsundervisningen i våra småskolor och folkskolor lemnar mycket öfrigt att önska; att den meddelas på ett sätt så själsdödande, som vore det denna undervisning egentliga mål, att hos det uppväxande släktet väcka den lifligaste leda vid allt hvad Gud och Guds ord heter, en sträfvan som också vinner en sorgligt lycklig framgång.

Brevskrivarens uppmanar Lagerlöf att "gifva barnen en efter deras sinne lämpad lärobok om vår Frälsares lefverne". Brevet ger en belysande bild av en skola i omvandling. Nya läroböcker för andra ämnen, såsom abc-böcker och läroböcker i geografi och historia "tillhandahålls till ett jämförelsevis billigt pris", men är ändå "väl och lättfattligt skrivna, tryckta på godt papper men försedda med goda illustrationer". Kontrasten är stor till kristendomsundervisningens läroböcker. Det är som om man "ej skulle kunna få dem nog afskräckande både till framställningssätt och utstyrsel". Utöver dessa brister i den pedagogiska utformningen av läromedlen invänder brevskrivaren också mot undervisningsmetoden med utantillärning av bibelberättelser och bibelcitat, utan att inrikta sig på förståelsen. Elevernas barnatro saboteras av en disciplinär och auktoritär pedagogik, särskilt olyckligt i "de kristendomsfientliga tider" som råder enligt brevskrivaren.⁶⁰⁷

Det finns även brev som bekräftar att Lagerlöfs texter blev en del av barns kristendoms kunskap, om än också genom läsning på fritiden. 1929 skriver en mor att hon läser Lagerlöfs *Kristuslegender* högt för sina barn:

Min yngste son skulle pröva in i klass 1 i skolan. En äldre bror väntade utanför klassrummet för att vara till hjälp om så skulle behövas. Plötsligt kommer store-bror hemspringade, rusar in röd och flämtande och utropar: 'Mamma, Sven är förlorad!' 'Vad är det, vad har hänt?' frågade jag. 'Han har på lärarens fråga vad Jesus gjorde i templet vid tolv års ålder, svarat, att Jesus blåste i ett horn. Läraren har frågat mig, om Sven drev med honom.' Jag förstod genast vad som hänt, men innan jag fattat mig, sade vår kokerska, som varmt deltog i familjens sorg och glädje: 'Vad är det för en lärare, som inte har läst Selma Lagerlöf!' Det var det förlösande ordet. Vi började alla skratta.

Någon måste ha upplyst läraren, ty Svens svar på denna fråga blev ej till hinder för hans inträde i skolan.⁶⁰⁸

Den berättelse som alltså inte bara den bildade medelklassfamiljen utan även kokerskan kände till är "I templet" i *Kristuslegender*. Texten bygger på Luk. 2:41–52, som beskriver hur den tolvårige Jesus talar med de visa i templet. Lagerlöf har dramatiserat historien genom att låta Jesus genomföra tre mirakler: han går igenom Rättfärdighetens port, han passerar Paradisets bro

och han blåser i luren, kallad Världsfurstens röst, som sägs kunna församla alla jordens folk under sitt välde.⁶⁰⁹

Brevets redogörelse är intressant på flera sätt. Det bekräftar att *Kristus-legender* just genom högläsning användes som uppbygglig lärobok för barn. I detta fall har den ersatt bibelordet som källa till kunskap om Jesu liv, vilket också, enligt brevskrivaren, godtogs av läraren. Att kokerskan känner till texten betyder inte nödvändigtvis att hon själv har läst den; den kan ha kommit till hennes kännedom just för att den lästs högt i hemmet där hon arbetade. Men hennes återgivna replik tyder på att det kunde förväntas av personer med utbildning att de hade Lagerlöfs författarskap aktuellt.

Även i detta brev används ett litterärt framställningssätt, där händelserna utvecklas dramatiskt med en humoristisk avslutning. Replikerna markeras med skiljetecken och detta är som vi tidigare sett inte heller ovanligt. Brevet blir svar på Lagerlöfs texter, inte bara innehållsmässigt utan även stilistiskt.

I de religiösa läspraktikerna tilldelas Lagerlöf också olika författarroller. Hon är ”en god skrifvares penna” och har kanske också ”mer än naturliga ögon”. Detta är två sätt att uttrycka att Selma Lagerlöf är Guds verktyg – eller kanske Guds verktyg i berättelsen om frälsningshistorien. För nutida läsare, som är bekanta med hur Lagerlöf i både kritik och litteraturhistorier betraktats som en omedveten förmedlare av ett sagostoff, kan denna författarroll verka misstänkt bekant. Men författarens konstnärliga begåvning förminskas inte av det gudomliga uppdraget. Det är tvärtom en konstnärlig bedrift att kunna ”predika utan att predika”, att kunna översätta det andliga till det vardagliga och konkreta. Detta framhålls i uppmaningarna till Selma Lagerlöf att skriva en lärobok i kristendom. Hennes texter anses också fungera som konkreta gestaltningar av teologiska problem.

Gemensamt för religiösa läspraktiker är att synen på textens och författarens autonomi är annorlunda. Lagerlöf talar med Guds röst och texten tillmäts inte i första hand estetiska kvaliteter eller ett underhållnings- eller bildningsvärde. Texten är snarare ord som författaren förmedlar – lyckat eller misslyckat – på uppdrag från Gud. Om det är Gud som skänkt Lagerlöf hennes begåvning, måste den också användas för att sprida ett kristet budskap eller i alla fall en antimaterialistisk livssyn. Teologen Paul J. Griffiths menar att religiös läsning är motsatsen till konsumtionsläsning, där texten är förverkad när den är läst. Den religiösa läsningen drivs däremot av *reverence*, vördnad inför texten, som betraktas som en källa till visdom. Därför är texten inte förverkad

utan inbjuder istället till omläsning.⁶¹⁰ Vi har tidigare sett att läsare om och om igen refererar till en omläsningsspraktik. De läser på nytt och begrundar, ofta samma textställe eller samma korta avsnitt. Tidsperioden för breven är långt efter den som Rolf Engelsing kallat "läsningens revolution", vilken förändrade allmänhetens läsvanor från intensiv läsning av få texter i uppbyggligt syfte till extensiv läsning av ett stort utbud av texter för underhållning eller estetisk upplevelse.⁶¹¹ Utantillärning kan ingå i skolans fostran, men denna läspraktik kan också betyda att det finns ett syfte med att återkalla textstället, nämligen för att få kraft och vägledning, ungefär som med bibelord.⁶¹²

Selma Lagerlöf betraktas sammantaget som en andlig auktoritet med bred attraktionskraft. Hon är en person man kan vända sig till med frågan "Vem var människosonen?", som en brevskrivare undrar 1931: "Jag skriver till Eder i tron på vår frändskap i andens värld", börjar brevet och i ett avseende tycks brevskrivaren ha rätt. Det är inte i första hand en doktrinär kristendom som brevet ger uttryck för, utan snarare ett andligt sökande som avvisar materialismen, "tron på det mänskliga förståndet som det enda av trefaldigheten".⁶¹³ Det är också så Selma Lagerlöf ofta formulerar sin egen livsåskådning: "Jag är också alldeles övertygad om att inget misstag är så stort som materialisternas, som förneka det andliga, men naturligtvis tror jag inte på att någon religion är riktig", skriver hon till väninnan Elise Malmros.⁶¹⁴ Samtidigt som denna humanistiska, men inte uttalat kristna, hållning kunde stöta bort läsare, gjorde den att Lagerlöf kunde omfamnas av fler än bara de troende. Hennes användning av ett litterärt stoff hämtat från en kristen tradition, som i *Kristuslegender*, och skildringar av religiösa rörelser i samtiden, som Frälsningsarmén och kampen mellan den gamla tron och väckelsen i *Jerusalem*, tolkas av läsarna som tecken på att författaren delar deras kristna tro, eller att en gudomlig inspiration styr hennes skrivande. Selma Lagerlöfs religionskritik får alltså förhållandevis litet genomslag och hon vann läsare både bland de liberala kristna och väckelserörelsen.

Formuleringen "predika utan att predika" är karaktäristisk och återkommer i variationer. Breven ger också exempel på att Lagerlöfs texter användes på detta sätt. Elise Malmros skriver i brev att hon läser "Legenden om fågelboet" för sin gamla sjuka mamma: "Det passar henne bättre än predikningar".⁶¹⁵ Elsie Malmros utgav 1909 själv *Arbetsstugornas andaktsbok*, som vände sig till barn med lättillgängliga betraktelser, eftersom "[d]et inte är så lätt för våra dagars barn att gå rakt fram till Jesus", som hon skriver i inledningen.⁶¹⁶ Boken

är ett bevis på behovet av att förnya läroböckerna i kristendom, vilket också diskuteras av flera brevskrivare.

Många läsare uttrycker uppfattningen att Lagerlöf har en särskild förmåga att skriva om och förstå en andlig verklighet. En brevskrivare från 1908 sammanfattar detta:

Jag har i D:r Lagerlöfs böcker särskildt lärt mig beundra den märkliga inblick i andevärlden som man finner i dem, samt Eder tro på det gudas seger och kärlekens förlösande makt. Särskildt har jag fäst mig vid majorskans kärlekssaga i "Gösta Berling" samt vid "En herrgårdssägen". Likaledes finner jag "Herr Arnes penningar" vara ett märkligt arbete i detta afseende.⁶¹⁷

Den "märkliga inblick i andevärlden" som både denna läsare och andra finner i berättelserna överförs på författaren själv. Selma Lagerlöf får då något av siare eller medium över sig. Hennes konstnärliga förmåga är sammankopplad med hennes förmåga att se saker inte andra ser och hennes texter blir något annat än bara litteratur – de blir vägvisare på livets väg.

*

För att sammanfatta inledde vi detta kapitel med att relatera brevmaterialet till en diskussion om vardagliga läspraktikers position inom litteraturvetenskapens lästeoretiska tradition. Med inspiration från postkritiken tog vi sedan upp olika typer av igenkännande och identifikatoriska läspraktiker. Läsare tog karaktärs perspektiv och de delade deras perspektiv. De kände också igen sig i olika karaktärer och sade sig därigenom ha nått olika insikter om sig själva. Även empati med karaktärer – en känsla som alltsomoftast projicerades på Lagerlöf själv – lyfts fram i läsarbreven. Vanligt var också att den konkreta verkligheten lästes in i texten: man skrev och frågade författaren om förebilder till karaktärer, platser och händelser. *Gösta Berlings saga* knöts till platsen Värmland och litterär turism. Platsen fiktionaliseras av romanläsningen och vi såg en interaktion mellan litteraturen och den upplevda verkligheten. Läsningen laddade platsen med imaginär betydelse – det geokritiken talar om som litteraturens referentiella kraft – och litteraturen upplevdes i sin tur som rikare av mötet med, eller minnet av, platsen.

Vi har tidigare diskuterat intimitet i kapitel 3, då i samband med Lagerlöfs

roll som celebritet. Detta är också ett genomgående tema i många brev från läsare. Det var inte bara det att läsarna ansåg sig sedda av Lagerlöf och tyckte att de kände henne, de ville också träffas. Läsarna gav vidare uttryck för att de delade värderingar med Lagerlöf och med andra läsare, något vi knöt till Lauren Berlants begrepp "den intima publiken", ett slags läsgemenskap. "Intimitet", detta från början kvinnligt kodade begrepp omfattar även de många männen bland Lagerlöfläsarna, och mot bakgrund av en historisk syn på läsning och dess anknytning till känslor och kroppar föreslog vi att mäns läspraktiker kan vara misstolkade. De manliga läsarna skrev ofta att de reagerat emotionellt och fysiskt på Lagerlöfs texter, och frågan är om läsforskningen – inte minst den genusorienterade – har varit för knapphändig empiriskt underbyggd när den utgått från att män och kvinnor läser i det närmaste artsilt.

I brev som ger uttryck för religiösa läspraktiker är uppmärksamheten inte på samma sätt riktad mot det egna jaget som i de identifikatoriska och emotionella läspraktikerna. Istället finns det en orientering mot en högre sanning, och både litteraturen och författaren ses som verktyg för Gud. Det är alltså en helt annan författarroll som framträder här: Lagerlöf talar med Guds röst och litteraturens uppgift är inte att underhålla, bilda eller beröra på ett världsligt sätt, utan att föra ut ett kristet budskap på ett mer tillgängligt sätt. Fastän Lagerlöf inte uttryckligen var en kristen författare, så användes hennes texter både för personlig, begründande läsning och både i formell och informell kristendomsundervisning. Gud åberopades ofta i brev från människor som bad om pengar. Fastän detta kan ses som en del av ett retoriskt mönster, finns det också gott om brev som tydligt knyter an till kristna teman i Lagerlöfs texter, framför allt *Jerusalem* och *Kristuslegender*, men också kortprosatexter som "Torparen hos Dobbrichsen". De religiösa läspraktikerna i breven visar att ännu under 1900-talets första decennier var andaktsläsning inte ovanlig. Texten betraktades som en källa till visdom att återkomma till, läsa och begrunda. Med tanke på postkritikens uppmärksamhet på vardaglig läsning kan man dra slutsatsen att olika typer av andlig, begründande läsning kvarstår som en relativt utforskad läspraktik inom litteraturvetenskapen, åtminstone när det gäller modern tid.